

RECENSIONS

Salvador RAMON I VIÑAS, *Canonges, comensals i beneficiats de la Seu de Tarragona*. Separata del Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, núms. 21-22 (Tarragona, 1999-2000), 355 p. il.

El autor, antiguo archivero capitular de Tarragona, recoge en esta obra los datos de los canónigos, comensales y beneficiados de la catedral de Tarragona desde el siglo XIII hasta el XX, que ha podido hallar a lo largo de treinta años en los libros oficiales de los archivos archiepiscopales tarraconenses, completando la lista que diera el presbítero Sanç Capdevila en su obra *La Seu de Tarragona*. No se trata de la biografía de dichos eclesiásticos, sino de su ficha con los datos de toma de posesión y cese por renuncia o muerte de los cargos que tuvieron, indicando algunas veces otros datos biográficos esenciales pero breves. Sabemos que la catedral de Tarragona tenía ya canónigos cuando en 1154 el arzobispo Bernat Tort instituyó una comunidad canonical bajo la regla de san Agustín, según los usos de San Rufo de Aviñón, donde él mismo había sido canónigo y abad y de donde trajo algunos canónigos, y entre ellos al primer prior, aunque el número de canónigos, dignidades y oficios varió con los siglos. El autor da la lista de los canónigos por siglos (XIII-XX) y orden alfabético y luego por orden cronológico en cada dignidad que ocuparon, consignando la fecha de su toma de posesión o primera noticia documentada y la última referencia, renuncia o muerte de cada uno, indicando los documentos de donde obtiene dicha información. Luego pasa a relacionar los comensales que ayudaban a los canónigos en el culto de la catedral (siglos XIV-XIX) diciendo las «misas bajas» y administrando los sacramentos y comían en el refectorio con los canónigos –de aquí su nombre de *comensales*–, antes que los beneficiados, que ocupaban el tercer y último lugar. En el siglo XIV eran 40 y desde el XV 24, hasta que fueron suprimidos por el Concordato de 1851. De todos da los mismos datos que los canónigos, pero sólo por orden alfabético y no de comensalías. Sigue después con el catálogo de los beneficiados, que, como su nombre indica, cada uno vivía de las rentas de sus beneficios, a cambio de determinados sufragios por los fundado-

res del mismo. En tiempos hubo hasta 74 beneficios fundados, hasta que en 1768 quedaron en 40, a partir de 1851 20 y en 1981 el arzobispo Pont nombró canónigos a los pocos beneficiados que quedaban. Estos beneficiados van relacionados no por beneficios sino por siglos, y dentro de cada siglo por orden alfabético. El volumen acaba con la relación de los maestros de capilla y organistas que ha tenido la catedral tarraconense desde el siglo XIV hasta el XX. A cada uno de los grupos –canónigos, comensales y beneficiados– le precede una brevísima introducción, que hubiéramos deseado que fuera más extensa, porque el tema lo merece, así como al final una visión global valorativa de la extracción, cargos, problemas, figuras ilustres e influencia de canónigos, comensales y beneficiados. Notamos que algunos nombres y con los mismos datos pueden hallarse repetidos hasta tres veces: por orden alfabético, por orden cronológico y dentro de cada dignidad. Creemos que hubiera sido mejor dar la lista de cada grupo por orden cronológico y al final hacer un simple índice alfabético común para facilitar su consulta. De todas maneras, como se dice, «quod abundat non nocet». Y lo cierto es que debemos felicitar calurosamente a su autor por el inmenso y paciente trabajo que ha tenido de ir recogiendo datos sobre los tres mil eclesiásticos que sirvieron en la catedral de Tarragona a lo largo de más de siete siglos. Ojalá que todos los archiveros de Cataluña y aún de España hicieran lo mismo pues, a diferencia de los obispos, los eclesiásticos de segundo y tercer rango, como canónigos, comensales o racioneros y beneficiados, no han llamado la atención de los historiadores para recuperar sus datos biográficos, cuando lo cierto es que unos y otros tuvieron un papel más o menos relevante dentro de la ciudad y diócesis, y en todo caso realizaron un trabajo pastoral imposible de cuantificar, pero fácil de vislumbrar, a menudo intenso y digno de ser reseñado.

E. ZARAGOZA

IGNASI D'ANTIOQUIA, *Cartes*. Introducció, text revisat, traducció i notes de Josep Rius-Camps (vols. I i II). Barcelona, Fundació Bernat Metge 2001. 263 i 305 p.

Tretze, quatre o set: quantes són les cartes escrites per Ignasi d'Antioquia? Si entre el segle XIX i el XX s'havia aconseguit un cert consens entorn de les set cartes ignasianses que transmet la recensió mitjana, Rius-Camps proposa ara de trencar-lo definitivament, després d'haver estudiat cada una de les cartes d'aquesta recensió en sengles articles apareguts entre 1988 i 1997 a la *Revista Catalana de Teologia*. De manera que, perfilant una hipòtesi formulada fa un cert temps, la tesi de Rius-Camps se sintetitza dient que el bisbe Ignasi va escriure quatre cartes: Als romans, als magnesis, als tral·lians i als efesis. Per divisió o desdoblament de les tres darreres cartes, un autor de la segona meitat del segle III, de mentalitat decididament postnicena, va formar sis de les set cartes que constitueixen l'anomenada recensió mitjana. L'edició i l'estudi de Rius-Camps

és, doncs, una proposta cridada a tenir repercussions pregones en l'estudi de la generació apostòlica i postapostòlica immediata, a cavall dels segle primer i segon, i a suscitar un debat de conseqüències per ara imprevisibles.

Perquè, com el lector pot suposar, l'agosarada proposta de Rius-Camps no es refereix només a un problema de transmissió-manipulació de textos. Hi ha molts altres aspectes involucrats, començant per la figura d'Ignasi, bisbe supervisor de tot Síria i no només d'Antioquia, deixeble de Jesús i testimoni ocular del Ressuscitat, adversari declarat dels docetes. De jove, Ignasi hauria estat deixeble de Jesús, hauria estat també testimoni ocular de la Passió i de la Resurrecció i hauria sofert el martiri abans de la persecució de Trajà. Les seves lletres haurien estat escrites cap al final del segle primer i no a principis del segon, com ha estat habitual d'afirmar. La mort d'Ignasi ha d'ésser vinculada amb els desordres interns de la comunitat cristiana de Síria, principalment a propòsit de la controvèrsia doceta, desordres que motivaren la condemna capital del responsable d'aquella comunitat, reduït prèviament a la condició d'esclau i tramès a Roma perquè amb altres condemnats a mort fos lliurat a les feres. L'antidocetisme d'Ignasi connectaria així amb el de les cartes joàniques, si no n'era estrictament contemporani. La literatura ignasiana és, doncs, paral·lela a la neotestamentària, es podria datar entre els anys setanta i noranta, i des d'aquest punt de vista l'anàlisi dels seus continguts, de la seva terminologia i de la peculiar situació històrica que deixa entreveure és una dada que pren un relleu extraordinari en l'estudi dels orígens cristians. D'altra banda, no podria passar desapercebuda als exegetes la proximitat de les cartes d'Ignasi a l'evangeli actual de Mateu, que Rius-Camps subratlla amb oportunitat, a propòsit de la polèmica antidoceta.

És evident que l'estudi introductori de Rius-Camps no detalla tots els aspectes implicats en la seva proposta. Una introducció no seria el lloc de plantejar en tota la seva amplitud la confrontació de la literatura ignasiana –ell era dels «qui ab initio ipsi viderunt» (Lc 1, 2)– amb els evangelis i altres escrits apostòlics, ni tan sols amb la *Διδαχὴ* o amb el *Ποιμῆν*, l'escrit d'Herma. Rius-Camps en té prou d'assenyalar els trets fonamentals de la biografia d'Ignasi: és un bisbe o, millor dit, un baró apostòlic que supervisa tota l'església de Síria, que mai no parla d'ell com d'un bisbe resident en una determinada ciutat, ni del seu eventual successor, un cop martiritzat, ni del col·legi de preveres que regia cada comunitat. La seva jurisdicció, doncs, per dir-ho en terminologia canònica molt posterior, no es limitava a la seu d'Antioquia, com s'ha anat suposant des de fa molt de temps, sinó que era molt més ampla. Des d'aquest punt de vista la situació i l'estructura eclesial sembla prou fluida, molt menys fixada que com ho serà més endavant. Rius-Camps remarca oportunament que en la carta d'Ignasi als Romans, «quan parla de la presidència que aquesta comunitat exerceix, no esmenta per res el seu bisbe» (p. 16). Dins la fluïdesa, però, ja traspuia algun tret incipient d'esquemes organitzatius eclesials: tot i essent ampla, la funció del supervisor s'exerceix sobre les comunitats disseminades en una determinada província romana: Ignasi és bisbe de Síria, com Ireneu –segons Eusebi– supervisava les comunitats de la Gàl·lia romana, i Policarp –segons Ireneu– era bisbe de la província d'Àsia. És lícit concloure que el cristianisme primitiu

s'organitza territorialment seguint els esquemes de l'imperi, entès com *oikumene*? Aquesta manera de fer diu quelcom sobre la consciència de la universalitat de l'evangeli que hom anuncia? En quin moment precis s'origina o s'ha originat la consciència d'aquesta universalitat? En aquest context, què significa la polèmica ignasiana contra els judaïtzants? Les preguntes es fan interminables.

Ignasi deixa clar que la seva condemna no és conseqüència de cap persecució, ans que ell mateix es lliurà a les autoritats imperials, assumint les responsabilitats dels aldarulls que van dividir l'església de Síria, fins al punt de cridar l'atenció a les autoritats romanes. Aquestes van actuar, com s'ha vist, de forma rude: el reduïren a la condició d'esclau i el condemnaren a mort: era un avís ben clar per a totes les comunitats cristianes de Síria. A la presó d'Esmirna, uns enviats de l'església de Síria van fer saber a Ignasi que les seves comunitats havien fet les paus entre elles, primer fruit positiu del seu sacrifici.

Aquests punts de la biografia d'Ignasi són aclarits en l'obra de Rius-Camps només en els seus trets essencials. El desplegament de totes les qüestions implicades en la nova datació de l'epistolari ignasià necessita una panòplia d'estudis analítics ulteriors, conduïts, si és possible, amb el mateix rigor i aportació de dades de què ha estat capaç Rius-Camps en els seus treballs. Aquesta és l'única manera de confirmar o de matisar els punts de vista agosarats de Rius-Camps. Suposo que és fàcil de comprendre que discutir, aprofundir i en definitiva renovar a fons els estudis sobre una figura tan especial com Ignasi d'Antioquia només pot ésser beneficiós per a obtenir un coneixement més detallat de la difusió del cristianisme primitiu, amb les seves tensions i les seves incipients formes d'organització.

La recensió mitjana de les cartes d'Ignasi (als Esmirnesos, a Policarp, als Efezis, als Magnesis, als Tral·lians, als Filadelfis, als Romans) remunta a l'anomenada compilació policarpiana, que, de fet, constava de les sis lletres a les comunitats gregues i ignorava la lletra als Romans. Presents a la biblioteca de Cesarea de Palestina, Eusebi les ordenà segons els dos llocs d'expedició que es llegeixen a les cartes després de la seva manipulació. Escrites des d'Esmirna: als efezis, als magnesis, als tral·lians, als romans. Escrites des de Troas: als filadelfis, als esmirnesos, a Policarp. Rius-Camps demostra que l'ordre de la compilació policarpiana, anterior a la reordenació d'Eusebi, respon millor a la ordenació de les cartes en els manuscrits i versions que les han transmeses, on la carta als Romans apareix sempre en darrera posició o incorporada al *Martyrium*.

Sense la carta als Romans, les sis lletres de la dita compilació són editades en el primer volum. En el segon hi ha les quatre lletres que l'editor considera les úniques autèntiques d'Ignasi, restituïdes al seu tenor primitiu, un cop desfeta la manipulació del refonedor, que de tres lletres en va fer sis, i les interpolacions que hi va introduir per a soldar les diverses peces. De manera que l'edició profundament revolucionària de Rius-Camps conserva encara el darrer estrat de la tradició ignasiana, tal com l'havia deixat la crítica històrica anterior, i permet de confrontar-lo còmodament amb la proposta de nova planta i de nova reordenació del textos, un cop l'autor els ha sotmesos a una implacable crítica interna i a unes anàlisis molt rigoroses des del punt de vista filològic i històric.

El lector ho podrà verificar llegint amb la paciència que és del cas els aparats crítics, les notes complementàries i els extensos comentaris, molt detallats, a cadascuna de les cartes. La *ratio editionis* exposada al final de la introducció del primer volum dóna les claus per a identificar tot d'una els textos que l'autor considera interpolats, la nova divisió en capítols i paràgrafs i, en general, la presentació dels textos d'Ignasi en la compilació policarpiana i en la nova forma crítica ara adoptada.

Ignasi d'Antioquia havia estat apreciat com un testimoni excepcional de la més arcaica organització de la jerarquia eclesiàstica en bisbe, preveres i diaques. Rius-Camps, en canvi, té com a espuris tots els fragments on s'afirma aquesta triple divisió en les cartes ignasianes i la «teologia» que s'hi refereix. Fins i tot arriba a suposar que les interpolacions poden ésser degudes a les dificultats a ésser acceptat experimentades per algun membre de la jerarquia, potser jove. Si això algú ho podria considerar una pèrdua, en canvi hi ha molts altres elements posats en relleu en aquests i en els altres estudis ignasians de Rius-Camps que són d'una punyent actualitat. Per exemple, la cristologia d'Ignasi, de tipus ascendent, amb una vigorosa afirmació de la divinitat de Jesús; o la seva polèmica antijudaïtzant, i l'afirmació de l'eucaristia com a realitat de la carn de Crist, com fou real la històrica, contra el docetisme. És evident que, un cop expurgades i situades entre els anys setanta i noranta, les cartes d'Ignasi guanyen com a tresor d'informacions sobre la vida d'una molt primitiva Església, encara en procés de formació, on ja hi ha trets definits sobre estratificació de funcions, en forma tothora fluida que encara no ha decantat formalment l'estructura que adoptarà definitivament la generació que succeirà els darrers barons apostòlics.

Per totes aquestes qüestions i per moltes altres que aquí seria enutjós de voler esbrinar una per una, els dos volums de Rius-Camps amb l'edició de les cartes d'Ignasi d'Antioquia constitueixen una novetat editorial de primera magnitud en els estudis de la patrística més remota. En realitat es pot considerar «patrística» la literatura d'un testimoni de l'excepcionalitat d'Ignasi? No. Segons Rius-Camps, Ignasi posa en contacte el lector d'avui amb el cor de l'església apostòlica, una església que és a punt d'extingir-se, però que guarda gelosament (i amb quina força!) el seu primer impuls, infós pels testimonis de la primera hora. Té res d'estrany que l'Ignasi expurgat estigui en la mateixa sintonia de preocupacions que el redactor de l'evangeli de la infància mateuà? I sigui dit això a títol d'exemple del que les preses de posició de Rius-Camps permetran d'aprofundir.

Una paraula de felicitació ha d'ésser adreçada des d'aquí als responsables tècnics i als darrers responsables de la Fundació Bernat Metge. Si un treball científic sempre és perfectible per definició i, per tant, si és perfectament obirable que el treball de Rius-Camps sigui sotmès a una discussió ferrenya –amb la qual, independentment del resultat, tothom hi guanyaria–, bé cal dir que els riscos de tota mena que ha pres la Fundació publicant aquest treball queden compensats pels beneficis d'ordre cultural que reportarà la seva difusió. El qui signa aquestes línies no té constància, degut a les seves limitacions insuperables, que mai la Fundació hagi publicat un text grec antic amb un grau de compromís i d'ambició pròpiament científica tan explícit com el que batega en

el treball de Rius-Camps. És evident que amb aquestes paraules no voldríem menysvalorar el treball ímprobe de cap dels col·laboradors antics ni actuals de la F.B.M. Però hi ha treballs i treballs. El que ara és objecte de la nostra atenció, precedit per anys de reflexió i de feina de llima i cisell, representa una veritable revolució i l'aparició de quelcom nou en la panoràmica dels textos antics. De fet, tot un autor queda redimensionat de dalt a baix, gràcies a l'estudi meticulós i a la recomposició dels seus escrits. Per això mateix es pot augurar un futur falaguer als dos volums de lletres d'Ignasi, dit d'Antioquia. Entenguem-nos: res de flors i violes, ans, si tot ha d'anar bé, apareixeran discussions, crítiques, precisions i contradiccions. Però les ciències avancen sempre per aquestes incòmodes carreres, i ara el treball de Rius-Camps constitueix una invitació formidable a fer un tros, i no pas anodí, en el coneixement de la realitat cristiana que fa de pont entre la generació apostòlica i aquella que haurà vist desaparèixer tots els testimonis de la primera hora.

Deliberadament només hem fet referència a algunes de les múltiples qüestions doctrinals tocades en aquests escrits arcaics. La radicalitat de la reconstrucció del text ignasià operada per Rius-Camps és un punt que ja pessiga prou i no hem volgut embrancar-nos a treure conseqüències precipitades en un altre ordre de coses. Quan la crítica assumeixi amb la seva circumspècció habitual les propostes de Rius-Camps, ja s'anirà veient com es recompon tot el món circumdant afectat: la formació dels escrits neotestamentaris, les més primitives fórmules cristològiques i trinitàries, la recepció de l'evangeli en cercles judaïtzants i hel·lenístics il·lustrats, que entren en competència amb el(s) grup(s) apostòlic(s). Les lletres d'Ignasi són escrits de circumstàncies: contenen dades, però també silencis. Tot haurà d'ésser convenientment sospesat i matisat. Bo i tenint en compte, doncs, que els resultats científics són revisables, reputem simptomàtic que la primera impressió que desvetlla la lectura dels dos volums editats per Rius-Camps és que s'ha obert una perspectiva de treball molt interessant, no només pel que fa a l'autenticitat dels textos ignasiàns, ans sobretot per la llum que projecten sobre un entorn històric encara imperfectament conegut. Per aquesta causa, gosaríem demanar al mateix Rius-Camps i als especialistes catalans en època neotestamentària que prossegueixin i consolidin els estudis coronats ara per una publicació que donarà joc i feina.

Jaume DE PUIG OLIVER

Jesús M. de BUJANDA, *Index Librorum Prohibitorum 1600-1966*. (Index de Livres Interdits, XI). Genève, Librairie Droz 2002. 982 p.

Catálogo completo de los libros prohibidos por la Sagrada Congregación del Índice desde 1600 hasta su supresión en 1966, después del Concilio Vaticano II. Se ofrecen breves reseñas biográficas de los casi tres mil autores recopilados, con indicaciones de la localización, y descripción de las casi cinco mil reseñadas. La fecha o fechas de condenación son las que figuran en el Índice de

1948. Esta recopilación presenta un enorme interés para filósofos y teólogos, historiadores de las mentalidades y cultura. Contiene la relación de las bibliotecas citadas en p. 963-971.

A.S.T.

Manuel GUTIÉRREZ TUÑÓN, *Diccionario de Castellano Antiguo. Léxico español medieval y del Siglo de Oro*. (Dido Diccionarios, 21). Cuenca-Madrid, Editorial Alfonsópolis y Alderabán Ediciones 2002. 301 p.

Recopilación, ordenada alfabéticamente en forma de diccionario, de los términos arcaicos del castellano medieval y barroco hasta finales del siglo XVII, elaborada con la finalidad de facilitar la lectura y una mejor comprensión de los textos clásicos castellanos. Se recogen los barbarismos más usados (principalmente italianismos y galicismos) y también catalanismos. El autor nos advierte, excepcionalmente, una sola vez, en la pág. 170 de un solo (!?) catalanismo recopilado: «*germaneta*. f. hermana (cat.)», pero en realidad son muy abundantes los catalanismos no señalados (expresamente?!) por el autor. Citamos algunos, a modo de ejemplo: *aresta, cabdal, calonge, calze, cendra, certer, despesa, exida, feble, finestra, ixent, llepada, malaltia, qualsevol, rostir, vegada*, etc. Tampoco el autor indica siempre los latinismos (*uxor, res, soror, verba*), ni los italianismos (*estrada, putanna*), etc. Esperamos que el autor tenga más en cuenta los catalanismos (y los señale expresamente) en el apéndice gramatical de las formas verbales que está elaborando (cf. p. 8).

Valentí SERRA DE MANRESA

Les échanges entre les universités européennes à la Renaissance. Colloque international organisé par la Société Française d'Etude du XVI siècle et l'Association Renaissance-Humanisme-Réforme (Valence, 15-18 mai 2002). Actes réunis et édités par Michel Bideaux et Marie-Madeleine Fragonard. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 384). Genève, Librairie Droz 2003. 403 p.

Actas del Congreso celebrado en Valence (mayo de 2002) centrado en el estudio de la movilidad de estudiantes y profesores, y sobre el intercambio cultural promovido por las universidades europeas durante el período del humanismo renacentista y reformas religiosas (años 1450-1600). Valiosas y sugerentes aportaciones al conocimiento de la llamada *peregrinatio academica*, así como también al estudio de la vida universitaria y a la transmisión de la cultura en general. Destacamos el trabajo sobre el *Estudi General* de Valencia durante el siglo XVI (cf. p. 201-216), y sobre la pervivencia de las críticas a propósito de

los estudios humanistas contenidas en las páginas de la obra titulada *El Scholástico*, de Cristóbal de Villalón (cf. p. 113-128). Contiene índice de nombres y de lugares.

V.S.

Ambaixador a la cort del Gran Mogol. Viatges d'un jesuïta català del segle XVI a l'Índia, Pakistan, Afganistan i Himàlaia. Antoni de Montserrat.
Josep Lluís Alay (traducció, edició i introducció). Lleida, Pagès editors 2002. 342 p.

Aquest volum abasta l'obra literària i cartogràfica del jesuïta osonenc Antoni de Montserrat (Vic 1536 - Salsete 1600) qui, després de passar un anys a Portugal, fou destinat a l'Índia i escollit com a ambaixador davant el Gran Mogol Akbar. A la cort d'aquest sobirà indi, Antoni de Montserrat participà en els debats religiosos entre musulmans, hindús, mazdeïstes, jainistes i altres confessions. Fou també testimoni de la guerra de Kabul i, més tard, de camí cap a Etiòpia, fou capturat per pirates i empresonat durant set anys a Iemen. Després del seu alliberament retornà a l'Índia i hom el considera el creador de la primera cartografia de l'Himàlaia.

El professor Josep Lluís Alay, director de l'Observatori del Tibet, ens abasta un acurat estudi, traducció catalana i anotació de la crònica titulada *Mongolicae Legationis Commentarius* (que escriví Antoni de Montserrat a Goa l'any 1582) i que publicà en anglès, per primera vegada, H. Hosten a Calcuta el 1914. Aquesta narració té un valor enorme, car el jesuïta català descriu, per primera vegada, amb destinació a l'Occident, gran diversitat d'ètnies, tradicions, religions, pobles (tibetans, caixmiris, paixtus) etc. i amb la descripció àdhuc, de les serralades més altes del planeta (Himàlaia, Karakoram, Hindu Kush). Conté una breu indicació de fonts i bibliografia (p. 336-337).

V.S.

Antoni MATABOSCH (ed.), *El cristianisme en una societat plural*. Barcelona, Editorial Cruïlla 2003. 159 p.

És una d'aquelles publicacions que, a més de l'interès que poden oferir pel seu contingut concret, tenen el de reflectir la feina de les persones que, no solament els han editat, sinó que n'han curat una preparació més remota, donant ocasió als qui en són els autors, a treballar-hi de distintes maneres: pensant els temes, de manera que formin part d'una tasca de conjunt, i invitant-los a participar en algun cicle de conferències sobre un tema general. Això ha fet el doctor

Antoni Matabosch dins les preocupacions de la Fundació Joan Maragall, de la qual és president, que l'ha portat a estudiar els canvis de la societat, i maneres d'adaptar-s'hi.

En l'aspecte religiós aquesta ha passat, a casa nostra, de l'homogeneïtat d'una professió de la religió catòlica, a una pluralitat en què, com assenyala Matabosch en el Pròleg, s'hi troben, a més dels «creients, agnòstics, indiferents, creients no practicants, practicants catòlics, adeptes a altres confessions o religions...».

Es tractava de promoure una reflexió des de la sociologia, l'ètica i la teologia per fer front als reptes que això comporta per a la convivència en aquesta societat plural. El llibre recull el fruit d'aquest treball.

El material d'aquest volum es distribueix en tres parts. La primera respon al tema general "D'una societat homogènia a una societat plural" i compta amb dos treballs: un de José María Mardones, investigador en l'Institut de Filosofia del CSIC –"El canvi d'una societat homogènia a una societat plural: repercussions sobre el fet religiós. Una interpretació des d'Espanya"–, i de Danièle Hervieu-Léger, professora a l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, de París, sobre "Pluralisme, individualització i noves formes de la religiositat en la modernitat".

La segona part tracta d'"Identitat i pluralitat", i s'hi presenten dos treballs: "La identitat ètica cristiana en un món plural" un d'Adela Cortina, catedràtica d'ètica i de filosofia política a la Universitat de València, i "La identitat religiosa cristiana en un món plural", de Gabriel Amengual, prevere, professor a la Universitat de les Illes Balears.

L'última respon al títol de "Cristianisme i pluriculturalitat", i presenta dos treballs: un del cardenal Paul Poupard, president del Consell Pontifici per a la Cultura –"El cristianisme i la cultura"– i un altre de Joan Rigol, que ha estat president del Parlament de Catalunya, "El cristià i el pluralisme polític".

Com es pot veure el tema s'estudia des d'angles diversos, i de manera pluridisciplinària, des de la teoria i des de la pràctica, però sempre des d'horitzons que no ens són pas llunyans.

Ferran BLASI BIRBE

George A. KENNEDY, *La retórica clásica y su tradición cristiana y secular, desde la antigüedad hasta nuestros días*. Logroño, Instituto de Estudios Riojanos 2003. 380 p.

Versión castellana del modélico estudio sobre el desarrollo de la teoría y práctica de la retórica clásica y cristiana (en su segunda edición inglesa, revisada y aumentada, de 1999), en la cual el autor remonta su investigación hasta Grecia y Roma, donde surge y se codifica el arte de la persuasión, hasta el siglo XX, pasando por la Edad Media, el Renacimiento y los siglos XVIII y XIX. George A. Kennedy pone de relieve como cada momento de la historia y las distintas

sociedades han ido modificando la retórica clásica de acuerdo a sus necesidades. Valiosa introducción, a modo de manual, al estudio de la retórica en Occidente. Contiene índice onomástico en p. 369-380 y bibliografía en p. 351-367.

V.S.

Antoni M. ORIOL i Joan COSTA, *Fet nacional i magisteri social de l'Església*. Barcelona, Proa 2003. 234 p.

El llibre conté diversos elements ben lligats entre ells, que tenen el seu propi valor, però que, units, encara l'acreixen.

L'ocasió del comentari ha estat la publicació, per part de la Conferència Episcopal Espanyola, de la Instrucció Pastoral «Valoració moral del terrorisme a Espanya en les seves causes i en les seves conseqüències» emanada de la 78ª Assemblea Plenària, a finals de 2002. La reflexió se centra en la part cinquena i en la conclusió de l'esmentat document.

El fet que el volum contingui un Pròleg del Dr. Josep M. Guix –que és una reconeguda autoritat en temes d'ètica social i política i bisbe de la diòcesis de Vic, on està incardinat un dels autors– abona la valenta sinceritat que han mostrat aquests, d'escriure amb tot respecte un comentari independent, o més aviat un contrapunt, a un llarg escrit, acordat per una Assemblea Plenària sobre un tema que si bé es mou per criteris morals i pastorals, incideix en qüestions que toquen la sociologia i la història, per no dir la política, que es presten a distintes estimacions, i que va ser aprovat per majoria de vots, no per unanimitat. No podia pas raonablement aspirar a aquesta, ni a ser confirmat per la Santa Seu, i per tot això no gaudeix de valor normatiu.

Cap al principi, en el pròleg, el bisbe de Vic diu, sobre el caràcter del treball d'Oriol i de Costa: «El llibre que tinc l'honor de prologar centra l'atenció no en el terrorisme, sinó únicament i exclusivament en el nacionalisme –molt en particular en el dret a la sobirania i a l'autodeterminació– i en el tractament que en fa el document episcopal en la part cinquena i en la conclusió».

I justament els autors han tingut la preocupació d'escatir bé el sentit de la paraula nacionalisme per tal de copsar-ne el sentit acceptable, quan no comporta connotacions negatives, i en canvi és clar que rebutgen el que no és respectuós amb els drets dels altres, i que de vegades es fa agressiu, i condueix sovint a la violència. Per això tracten d'evitar que el document de la Conferència, pel fet que hagi tocat junts els temes del nacionalisme i del terrorisme pugui portar alguns destinataris del mateix a llegir-lo de manera simplista, confonent aquests dos conceptes, que no sempre coincideixen.

El Dr. Guix que havia abonat el fet que la Conferència hagués volgut tocar el tema del nacionalisme, afegeix: «l'lastima però, que el tractés en relació amb el terrorisme, perquè d'entrada, ja queda marcat per una connotació negativa que fàcilment pot crear en el subconscient una prevenció, com si el nacionalisme estigués marcat per l'estigma d'una espècie de pecat original que l'acompanya com un ròssec inseparable».

Pel que hem dit, no ens toca aquí, en una qüestió en la qual hi caben distintes opinions, inclinar-nos necessàriament per una de les dues posicions, i concretament per la que està subjacent en l'escrit de la Conferència episcopal, que comporta una valoració molt marcada de certs aspectes polítics de la unitat d'Espanya, vista des del centre, enfront d'una altra manera de veure la solidaritat entre els pobles ibèrics, des de l'òptica d'altres indrets de la Península, on és corrent entendre de manera diferent les característiques socials i històriques del seu país.

Costa i Oriol tenen l'experiència que no sempre s'utilitza la paraula nacionalisme en el sentit adequat, que no ha de comportar pas necessàriament les notes d'exclusivista i d'excloent, ja que moltes vegades es refereix a l'estima a una nació, en el mateix sentit que passa amb el patriotisme respecte a la Pàtria, en l'exercici d'una virtut, la pietat. Tanmateix, Oriol i Costa han hagut de defensar repetidament un nacionalisme ben entès i de demostrar que –com en el cas del que tenen a la vista– no sempre li escauen els adjectius crítics que es poden aplicar a certs nacionalismes exacerbats, i que no tots el nacionalismes deriven cap al terrorisme.

I per a reivindicar el veritable significat de nació i de nacionalisme, segueixen diversos camins, entre ells el de realitzar un examen dels principals texts dels Pontífexs sobre el tema, entre els quals destaquen els del magisteri de Joan Pau II, i concretament els discursos, que va pronunciar a les seus de la UNESCO (París 2-06-1980) i de l'ONU (Nova York 5-10-1995), que han esdevingut clàssics en la matèria.

Aquest llibre es pot considerar com una segona etapa d'un itinerari en les publicacions dels autors, encaminat a oferir una eina de treball completa. El primer pas ja havia estat un llibre, de Joan Costa, amb el *nihil obstat* de l'arxidiòcesi de Barcelona: *Nació i nacionalisme. Una reflexió en el marc del magisteri pontifici contemporani*, del qual hi ha també edició en castellà. Un altre serà una antologia de textos sobre el tema, que es podrà qualificar d'exhaustiva.

El llibre ofereix també uns interessants Apèndixs. El primer és un estudi sobre un antecedent del Québec canadenc; «Una experiència internacional exemplar en matèria de secessió» i un altre amb documents dels episcopats espanyol, català i basc sobre aquests temes. Entre ells, el ja esmentat, de la Conferència Episcopal Espanyola, de novembre del 2002, que ha estat objecte de l'estudi del present llibre, «Valoració moral del terrorisme a Espanya, de les seves causes i de les seves conseqüències»; un altre, el document sobre les *Arrels cristianes de Catalunya* de 27 de desembre de 1975, dels bisbes de la Conferència Episcopal Tarraconense, que continua essent de referència obligada.

Un altre text que avala el treball d'Oriol i Costa és la presentació que ha escrit per al llibre el canonge de Barcelona, doctor Malaquies Zayas, que ha estat per molt temps provisor de l'Arxidiòcesi, que és un excel·lent jurista, i que ha pogut recollir la viva tradició de la Federació de Joves Cristians, que ha sabut aliar catalanisme, i fe religiosa, patriotisme i defensa de la fe.

Ferran BLASI BIRBE

Joan REQUESENS I PIQUER (ed), *Jacint Verdaguer, poeta i prevere*. Barcelona, Editorial Cruïlla 2003. 237 p.

Conjunto de estudios, de carácter interdisciplinar, que ayudan a una mejor comprensión de la vida y la obra del famoso sacerdote y poeta catalán Jacint Verdaguer Santaló (1845-1902). Los trabajos aquí editados reconstruyen adecuadamente el marco histórico y cultural de la Cataluña decimonónica que marcaron la trayectoria de Verdaguer; trabajos que, en su día, formaron parte del ciclo de conferencias sobre cristianismo y cultura impartidas por la Fundació Joan Maragall, de Barcelona. Los sugerentes estudios aquí publicados coinciden en poner de relieve, una vez más, la grandeza humana y literaria de Mosén Cinto. Se echa de menos un índice de nombres, imprescindible en obras de estas características.

V.S.

Francesc NICOLAU, *Iglesia y Ciencia a lo largo de la historia*. Barcelona, Scire 2003. 273 p.

Es un libro de Historia y Ciencia, de la historia de la Ciencia hecha por los hombres de Iglesia. Todo ello en el ámbito de la cultura occidental y en clara referencia a la Iglesia católica. Es un resumen de las contribuciones más importantes efectuadas por los eclesiásticos. Pretende demostrar dos objetivos: el primero, manifestar que se puede ser profundamente creyente y al mismo tiempo ocuparse activamente en la Ciencia; en otras palabras, que la Verdad no se contradice por las verdades; el segundo, hacer patente que la Iglesia católica ha contribuido (y mucho) al desarrollo de la Ciencia. Se precisa de qué forma: a) transmitiendo el legado de la Edad Antigua grecorromana, evitando que desapareciese; b) divulgando esta Ciencia a través de los monasterios; c) impulsando la creación ya directa como indirectamente de las universidades; d) cultivando la Ciencia en sus instituciones por ejemplo la Pontificia Academia de Ciencias; y e) con los eclesiásticos que han hecho Ciencia. Todo ello se trata con el rigor histórico correspondiente.

Como aspectos secundarios trata sobre lo que se ha llamado «confrontación Ciencia-Iglesia»; en concreto, el caso Galileo i la cuestión del evolucionismo. El análisis de los hechos y el saberse poner en su tiempo permite una visión sin apasionamientos ni apriorismos.

Galileo fue siempre un hijo de la Iglesia y se le juzgó principalmente por desobediencia al defender hipótesis no probadas y con implicaciones escriturísticas. No hubo ninguna declaración dogmática contra lo que afirmaba y afirma la Ciencia. Ha sido rehabilitado por Juan Pablo II.

En la cuestión evolucionista no hubo declaración del magisterio eclesiástico contra Darwin ni directamente contra las teorías evolucionistas.

El libro pretende una sencilla divulgación, sin emplear tecnicismos. Es, pues, de fácil lectura. Se autolimita sólo a los eclesiásticos, que han sido científicos, no mencionando las muchos científicos que han sido y son cristianos.

El libro termina explicando cómo se ha de entender la relación entre fe y ciencia resumiendo la doctrina de Juan Pablo II. Felicitamos a mosén Nicolau, autor polifacético y siempre ameno y asequible por este libro, que cumple cumplidamente su objetivo.

Sebastián CALZADA BADÍA

F. NICOLAU I POUS, *El progrés de la medicina*. Pròleg del Dr. Josep M. Forcada, Barcelona, Editorial Claret, 2005, 277 p. [Col·lecció Cultura i Pensament: 21]

El professor emèrit de la Facultat de Teologia de Catalunya i de la Facultat d'Eclesiàstica de Filosofia de Barcelona té ja acostumat un gran públic a la publicació de temes de divulgació i d'alta divulgació com els de Fe i Ciència, Església i Ciència, Evolucionisme, i ara Medicina. D'aquests camps conreats per aquest bon treballador, el fruit dels quals es troba, en part, en els dos darrers llibres d'aquest autor, *Església i Ciència al llarg de la història* i *Teories evolucionistes i Ciència de l'evolució*, en vol fer esment aquesta revista, *Analecta Sacra Tarraconensia*, amb les dues recensions aparegudes en aquestes pàgines, elaborades pel doctor Sebastià Calzada Badia SchP, director del Museu Geològic del Seminari Conciliar de Barcelona.

Els llibres d'aquest autor són un intent de mostrar com la ciència no es troba pas en dissonància amb la fe i viceversa. Per fer-ho, cal abordar aquests àmbits del saber humà des de la mateixa ciència i des de la Teologia. Mossèn Nicolau ho ha fet. Mereix que es parli del seu esforç en la nostra revista d'estudis historicoeclesiàstics, ja que els temes que estudia el nostre autor es relacionen també amb la història, en aquest cas de la ciència, amb la història, per dir-ho així, de la relació de l'Església amb la ciència i, també, dels eclesiàstics que, al llarg dels segles, han contribuït a l'avenç de la ciència i al diàleg fe i ciència.

L'objectiu principal d'aquest darrer llibre és donar a conèixer el progrés històric de la ciència mèdica en el transcurs dels segles gràcies a uns esforçats investigadors que el feren possible. En les seves pàgines van desfilant: la Medicina de l'Edat Antiga (Egipte, Mesopotàmia, Índia, Xina, i sobretot Grècia, amb Hipòcrates i després Galè, a Roma), la de l'Edat Mitjana amb els orígens de les Escoles Mèdiques de Salerno i Montpeller, amb Arnau de Vilanova, Petrus Hispanus (després papa Joan XXI), amb Paracles, Vesal, Servet, Harvey, que mostren com es va anar obrint pas el coneixement del cos humà i la manera correcta d'atendre'l; i finalment les descobertes més interessants fetes pels metges de l'Edat Moderna.

Diguem ací que la descripció dels metges de l'Edat Moderna és incompleta. I és que l'autor n'ha fet una selecció limitant-se a aquells que van units als

temes més rellevants de la medicina actual. Així tracta solament dels descobriments que més transformaren la història mèdica d'aquest període: la vacuna (Jenners i Pasteur), l'anestèsia (Long, Simpson i els nostres Raventós i Montón), la troballa de l'aspirina, de l'antisèpsia, de la quimioteràpia, dels raigs X, de les sulfamides, de la penicil·lina i dels antibiòtics en general, i també de les malalties provinents d'avitaminosi, de la manera com hom progressà en operacions dels ulls (amb els reconeguts oftalmòlegs de Barcelona, Barraquer i Arruga), de com es pogué tractar la hidropesia i la diabetis; com s'atreviren els cirurgians a les operacions de cor i als trasplantaments, com es perfeccionà la cura dels traumatismes (el nostre Trueta), i els progressos en l'estudi del cervell (des de Ramon y Cajal), amb alguns altres temes menors.

En aquest apartat de la Història Moderna, remarquem com Francesc Nicolau dedica unes pàgines a tractar, entre els anatomistes del segle XVII, una mica més detingudament Niels Stensen, metge i sacerdot, beatificat pel papa Joan Pau II, i dos catalans cirurgians famosos del XVIII, Pere Virgili i Bellver, i Antoni Gimbernat i Arboç.

El llibre de mossèn Nicolau acaba amb el capítol, "L'envelliment i la mort", que conté una breu reflexió, "I després ve la mort". El sacerdot historiador de la ciència ofereix ací unes reflexions, en exposar com, per molt que la Medicina hagi progressat, la mort és aquella dura i inevitable realitat per la qual l'home ha de passar; i així, assenyala com la fe cristiana dóna resposta a l'interrogant de la vida humana; és a dir, a l'anhel d'immortalitat que sent l'ésser humà.

L'obra va precedida per un Pròleg del doctor Josep M. Forcada i Casanovas, delegat diocesà de Pastoral de la Salut de l'Arxidiòcesi de Barcelona. Més que un Pròleg són unes reflexions sobre la Medicina i els metges en llur missió i en la història. Acaba dient, que: «Sense barreja ni confusió, la dimensió científica té la seva entitat i no interfereix el Transcendent» (p. 7). És una asseveració correcta, evident. La dificultat hodierna, potser com ho ha estat sempre, és com encertar a tenir un diàleg entre fe i ciència, per ajudar a veure com el progrés de la ciència és també la realització del pla diví, i mostrar que la ciència pot estar oberta a la fe —que la ciència deu necessitar aquest complement —per arribar, segons que ho ensenyava Joan Pau II i ara ho fa Benet XVI, a la plena satisfacció intel·lectual de l'ésser humà.

Al final, hi ha un Índex que permet de trobar els metges citats en cada capítol de l'obra.

Felicitem, doncs, el professor Francesc Nicolau per aquest nou treball. És, potser, el menys ambiciós dels que ha publicat, però està molt ben fet. És clar en l'exposició i ben ordenat, i darrera de cada capítol hi ha un bon domini dels temes que s'hi aborden. La suma dels escrits de mossèn Nicolau, per força, és la base on recolza l'agraïment que li hem de manifestar tots els qui llegim el que escriu.

Ramon CORTS I BLAY

Pere FULLANA i PUIGSERVER i Andreu RAMIS PUIG-GROS, *Societat rural i religió. Les Filles de la Misericòrdia, Terciàries de Sant Francesc, a Llorito (1866-2001)*. (Llibres de la Nostra Terra, 55). Pròleg de Josep Amengual i Batle. Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner Editor 2003. 167 p.

Estudio monográfico, realizado con documentación de archivo, sobre la presencia de las religiosas franciscanas «Filles de la Misericòrdia» en la población mallorquina de Lloret de Vistalegre, cerca de Sineu, desde el año 1866 (inicio de la fundación) hasta el de 2001 (cuando se cerró el convento). Esta congregación balear (inciada en 1856 en Pina por el reverendo Gabriel M. Ribas de Pina) dedicada a la asistencia sanitaria y caritativa en hospitales, domicilios particulares y, también, a la docencia y catequesis a las niñas en escuelas (principalmente en las poblaciones rurales insulares), representa un caso más de la vitalidad congregacional del siglo XIX surgida para atender las urgentes necesidades sociales, especialmente durante las pestes y epidemias decimonónicas que afectaron la isla de Mallorca. Contiene la relación de todas las religiosas que han formado parte de la comunidad de Lloret o Llorito (cf. p. 145-153) y la relación de «Filles de la Misericòrdia» hijas de la población de Lloret (cf. p. 153-154). Bibliografía en p. 157-162.

V.S.

Andrés COLÓN y Germán COLÓN, *La enseñanza del latín en la Baja Edad Media. Estudio y edición sinóptica de las Variaciones de Fliscus, con sus correspondencias en italiano, español, catalán y francés*. (Biblioteca Románica Hispánica. Textos, 27). Madrid, Editorial Gredos 2003. 565 p.

Estudio, y edición en forma de sinopsis, de seis manuales usados para la enseñanza de la lengua latina a finales del siglo XV, a partir de la obra del humanista italiano Stephanus Fliscus (Stefano Fieschi da Soncino) titulada *Sententiarum variationes seu Synonima*, impresa en Roma el año 1480 por Stephanus Plannk. Los editores señalan el contraste interrománico de las diversas lenguas comparadas ante la gran diversidad de los sinónimos latinos. Para formar el corpus comparativo se ha tomado el texto italiano y latino de la ya citada obra de Stephanus Fliscus; para el francés se sigue el de Guidone Mercatore publicado en París el año 1498; para la lengua catalana se toma el texto de Jeroni Amiguet editado en Valencia el año 1502, y el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, editado en Venecia el año 1489; para el castellano se siguen *Las elegancias romançadas* de Antonio Nebrija (publicadas en 1517), y el texto de Lucas de Torre, impreso en Salamanca hacia 1480. En la edición se desarrollan las abreviaturas de las ediciones incunables y se regulariza el uso de las mayúsculas. Extenso aparato crítico en p. 491-592. Estudio introductorio en p. 11-78. Obra de gran interés para los estudiosos del humanismo en general y, obviamente, de la filología románica.

Valentí SERRA

Repertori de manuscrits catalans (1474-1620). Volum III Barcelona: Arxiu Capitular, Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu de les Carmelites Descalces, Arxiu del Monestir de Sant Pere de les Puel·les, Arxiu Històric de Protocols, Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya, Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Biblioteca de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, Apèndix. Direcció Eulàlia Duran. Compilació a cura de Maria Tolrà (coordinació), Eulàlia Miralles i Antoni Lluís Moll. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LX). Barcelona, Institut Joan Lluís Vives i Institut d'Estudis Catalans 2003. 559 p.

Continuación de la descripción de los manuscritos literarios escritos, o copiados, entre 1474 y 1620, conservados en los archivos y bibliotecas de la ciudad de Barcelona indicados en el título de la obra. La descripción de cada manuscrito se estructura a partir de los elementos siguientes: identificación del manuscrito (autor, título, signatura), descripción externa (datación, foliación, medidas), descripción interna (incipit y explicit, prólogo y epílogo), bibliografía (ediciones críticas y estudios) y observaciones finales. En p. 495-528 se ofrece bibliografía selecta. En p. 529-555 se añade un índice onomástico. Reviste un especial interés la descripción de los manuscritos procedentes de los antiguos monasterios catalanes de Ripoll y Sant Cugat del Vallès, actualmente en los fondos monacales del Archivo de la Corona de Aragón (cf. p. 219-248), especialmente el Ms Ripoll 81 *De consolatione Philosophiae* de Boecio (copiado en 1477); el Ms Ripoll 159 *Llibre de dilecció* de Ramon Llull (siglo xv) y el Ms Sant Cugat 66 *Viridarium consolationis* del dominico Jacobus de Benevento († 1271, copiado a finales de siglo xv). Valiosa guía de fuentes, y notable aportación a la historia de la cultura.

Valentí SERRA

Ernesto ZARAGOZA PASCUAL, *Reflexiones de un cura rural*, Sant Feliu de Guíxols 2003.

L'autor (Sant Feliu de Guíxols 1944) és rector de pobles rurals des de fa dècades, tot i que abans va ésser monjo benedictí. Gran erudit, ha publicat diverses obres sobre la història dels fills de sant Benet en terres hispàniques i és membre corresponent de la Real Academia de la Historia. Cal destacar també l'aportació en diccionaris eclesiàstics europeus, especialment en el *Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya* (1998-2001) on féu centenars d'articles sobre monestirs i figures de monjos. Zaragoza té per tant una sòlida formació teològica i històrica, però també pastoral, altrament no hauria estat capaç d'escriure aquest llibre.

No ens trobem davant d'unes memòries, com és el cas de *Retalls d'una*

sotana d'un altre erudit i prevere rural, com Antoni Bach i Riu de Solsona. Es tracta d'una mena de catecisme *sui generis*, escrit amb bon sentit pedagògic i gràcia literària i periodística. El lector hi trobarà 105 apartats, d'entre una i tres planes. Comença explicant qui és Déu i la seva presència en el món i en l'interior de les persones. Zaragoza afirma que la religió no és un contracte amb Déu i reafirma la llibertat de l'home. Els textos sobre l'Esperit Sant tenen una especial finor i diu que és el més incomprès de la Santíssima Trinitat, però que «*es el encargado de implantar históricamente la obra de Cristo en el mundo*».

La seva ciència teològica no priva l'autor d'exposar i donar camins per a qüestions elementals: la salvació és universal, l'amor pacient tot ho assoleix, publicans i prostitutes, on combat els qui puritanament se'n separen, el sagrament de la reconciliació comunitària, que no creu que sigui incompatible amb la confessió individual, l'obediència cega, les vacances sense sentit, perquè en tornar a la ciutat els qui les han fetes ni han conegut l'entorn ni la seva gent; «*se puede ser ermitaño en medio de la ciudad*», afirma. I ho pot dir amb coneixement de causa perquè l'eremitisme és una de les seves especialitats i ha publicat un llibre sobre els ermitans de Montserrat. Diferencia la pobresa de la mendicitat, parla dels joves i la fe, de l'obediència cega, de la importància de la misericòrdia, de les temptacions, l'eutanàsia, l'avortament i hi aporta un anecdotari curiós i de vegades pintoresc. Destaco la delicadesa amb què tracta la matèria de l'homosexualitat i com inclou entre els profetes Francesc d'Assís, el pare Foucauld i Teresa de Calcuta. Finalment subratllo dues qüestions controvertides. A la manca de vocacions Zaragoza hi respon: «*No hay crisis de sacerdotes, hay crisis de fieles practicantes*». I sobre el sacerdoti femení creu que serà possible «*cuando la concienciación del sacerdocio de María llegue a ser general en el Pueblo de Dios*».

Aquesta espècie de manual catequètic planteja les qüestions amb molt de sentit comú i pot ajudar persones de totes les edats en l'aclariment de dubtes i a afaïonar un sentit més profund de la vida cristiana.

Albert MANENT

Monumenta Borgia VI (1478-1551). Sanctus Franciscus Borgia quartus Gandiae dux et Societatis Iesu Praepositus Generalis tertius 1510-1572. Editado por Enrique García Hernán. Prólogo de Vicente L. Navarro de Luján y Thomas M. McCogg. (Monumenta Historica Societatis Iesu, 156). Roma-Valencia, Institutum Historicum Societatis Iesu y Generalitat Valenciana 2003. 751 p.

Volumen sexto de la colección diplomática *Monumenta Borgia*, en el cual se publican por orden cronológico, nuevos documentos inéditos (un total de 1060) sobre el entorno familiar y acciones diversas del linaje de los Borja, entre los años 1485 y 1555. Reviste un especial interés la documentación referente al virreinato del duque de Gandía en Cataluña. Contiene un completo y modélico

índice analítico en p. 723-751, pero se observan muchos errores de transcripción de palabras latinas y catalanas (por ej., en la p. 644 son abundantísimas las transcripciones erróneas!). El diplomático, en su conjunto, presenta una gran interés para los investigadores de la Compañía de Jesús y para los estudiosos de los antiguos reinos que configuraron la antigua Corona de Aragón.

V.S.

Vicente CÁRCEL ORTÍ, *La Iglesia y la transición española*. València, Edicep 2003. 342 p.

És una obra de notable valor documental, el títol de la qual no dóna, a primera vista, idea suficient del seu contingut. Hom pensaria només en la transició política que es produeix al voltant dels últims temps de la vida de Francisco Franco, però en realitat l'autor es refereix també a uns llunyans precedents de l'evolució política que vénen ja de la mateixa immediata postguerra.

Un llibre seré que no es mostra exageradament laudatori pel que fa al Règim sorgit de la guerra del 1936-39, ni carrega les tintes quan ha de fer-li crítica, i adopta un to moderadament apològic quan es refereix a l'actuació de personatges eclesíàstics, vaticans o espanyols, de l'episcopat o de bisbes en particular. Potser per això, més que pels comentaris o les opinions que expressa sobre aquests temes, el volum és interessant per la descripció de tot l'itinerari que va assenyalant amb detalls, i que dóna idea del valor de l'obra, i també per la reproducció de documents relatius a tot aquest llarg període, que va des del mateix 1939 fins al 1982, més enllà de la mort del Cap de l'Estat el 1975. Així, en apèndixs, hi podem trobar les homilies pronunciades pel Cardenal Vicent Enrique i Tarancón, arquebisbe de Madrid, en el funeral del vicepresident Carrero Blanco, i la de la missa de *corpore insepulto* davant les despulles de Franco a El Pardo, i la de la missa de l'Esperit Sant celebrada a l'església de San Jerónimo a Madrid, amb motiu de l'exaltació de Joan Carles de Borbó al tron d'Espanya. Es destaca en la presentació del llibre el fet que per a l'Església, la transició començà el 8 de desembre de 1965, dia de la cloenda del Concili Vaticà II, i acabà, a la primeria de novembre de 1982, quan Joan Pau II realitzà el seu primer viatge apostòlic a Espanya.

Seran molt útils les notes biogràfiques, escrites amb vivesa, dels principals personatges que entren en escena, igual Pontífexs romans com Pau VI, o col·laboradors seus com Benelli, o nuncis com Riberi o Dadaglio, que els cardenals de Toledo i de Madrid, o el cardenal Àngel Herrera amb el seu paper en l'Associació Catòlica Nacional de Propagandistes i la participació dels seus homes en la política del Règim al llarg d'aquells anys. I també, ja no cal dir-ho, les dades sobre el desenrotllament o les conseqüències de la Assemblea conjunta Bisbes-Sacerdots de 1971.

El llibre comença amb una vintena de pàgines dedicades a descriure la personalitat eclesial del cardenal Isidre Gomà, arquebisbe de Toledo, i a estudiar els conflictes que ja en moments molt primerencs va tenir amb el Règim.

Així, el 1939, en resposta a Ramón Serrano Suñer, defensava la utilització, en la litúrgia i la predicació, de les llengües catalana i basca, tot i que l'autor diu que «*la opinión de Gomá no fue tenida en consideración y las mencionadas lenguas quedaron proscritas oficialmente incluso para los actos litúrgicos*» (p. 36-37). També s'hi tracta la qüestió de la censura que es va fer oficialment d'una carta pastoral del Cardenal, de 1939, i s'hi poden trobar els fragments suprimits, i els elements més característics de la digna carta adreçada per Gomà a l'esmentat Serrano Suñer. No deixa de referir-se tampoc a la carta col·lectiva de 1937 dels bisbes espanyols i explica el seu to i les seves motivacions.

Llegint el llibre des de casa nostra, és interessant trobar-hi la llarga referència que fa a la dissolució de la Federació de Joves Cristians de Catalunya, i a la personalitat i actuacions del doctor Albert Bonet Marrugat (p. 40-43).

No hi ha dubte que la prolongada permanència de l'autor a Roma i el seu treball al Vaticà l'haurà ajudat a veure les coses amb perspectiva: Vicente Cárcel Ortí (Manisses-València 1940), té, entre altres títols, el de diplomata en Arxivística i Biblioteconomia, i doctor en diverses especialitats d'Història i en Dret Canònic.

Ferran BLASI BIRBE

Antoni FERRANDO FRANCÉS i Xavier SERRA ESTELLÉS, *La traducció valenciana de la Missa del segle XIV. Estudi i edició de la versió de Guillem Anglés (ACV, Ms. 169)*. Universitat de València i Arquebisbat de València 2003. 231 p.

Edición facsímil, junto con un estudio paleográfico y litúrgico, del Ms. 169 del Archivo Capitular de la Catedral de Valencia, que contiene la versión al catalán del canon romano, efectuada por el dominico valenciano Guillem Anglés hacia 1350, y que tituló *Exposició breu gramaticalment en romanç del canon*. Valioso texto de enorme interés para los estudiosos de la liturgia y, obviamente, de la lengua. Glosario en p. 219-223. Bibliografía selecta en p. 225-227.

A.S.T.

Fernando DURÁN LÓPEZ, *Tres autobiografías religiosas españolas del siglo XVIII: Sor Gertrudis Pérez Muñoz, Fray Diego José de Cádiz y José Higuera*. Universidad de Cádiz 2003. 266 p.

Sugerente aportación al estudio del género autobiográfico centrado en el análisis de tres relatos escritos «por obediencia eclesial» durante el siglo XVIII por Sor Gertrudis Pérez († 1800), monja trinitaria continuadora de los modelos autobiográficos femeninos del período barroco escritos por obediencia; por el beato Diego J. de Cádiz († 1801), predicador capuchino que adaptó los modelos autobiográficos precentes a la realidad masculina; y por José Higuera (que es-

cribió, c.a. 1769), procurador de la Chancillería de Granada que en su ancianidad experimentaría una mayor intensidad espiritual y mística que le llevó a escribir una autobiografía cuajada de milagros y prodigios. Se ofrece bibliografía en p. 241-266. Obra de interés para los investigadores de la historia de la espiritualidad y de las mentalidades.

V.S.

Ramon D'ABADAL, *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Edició i estudi de Francesc Vilanova i Vila-Abadal. Pamplona, Urogoiti Editores 2003. CLXXXIV + 204 p.

No es tracta només d'una edició més d'aquest clàssic de l'historiografia catalana; la primera meitat d'aquest volum és un estudi extens sobre el seu autor, Ramon d'Abadal i de Vinyals. El responsable d'aquesta edició, Francesc Vilanova, ens presenta l'insigne medievalista i ens descriu la seva formació com a historiador, la seva especialització i la seva trajectòria. Fent ús d'una selecció acurada de fragments de cartes de Ramon d'Abadal a alguns amics i col·legues, de notes personals, d'articles i d'altres escrits, Vilanova ens explica la metodologia que l'historiador va anar perfeccionant pel seu compte i les vicissituds de les seves recerques, així com el diàleg i les polèmiques amb altres historiadors, i ho relaciona amb el context cultural, social i polític en el qual aquell va viure i va actuar. És, doncs, també una aproximació molt interessant a tota una època, en la qual, tot i les difícils circumstàncies polítiques, la producció historiogràfica catalana assolí l'alt nivell i el reconeixement internacional de la mà d'investigadors com Ramon d'Abadal.

L'estudi sobre Ramon d'Abadal aporta la seva bibliografia completa; a més, el llibre té un índex onomàstic i un de toponímic molt útils, a més dels plànols i dels arbres genealògics que corresponen a l'obra sobre l'abat Oliba.

Jesús OLIVER-BONJOCH

Silvano GIORDANO (ed), *Le istruzioni generali di Paolo V ai diplomatici pontifici 1605-1621*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 2003. 1250 p.

Edición y estudio de las instrucciones generales a la Secretaría de Estado, a los nuncios y legados pontificios durante el pontificado de Paulo V. Valiosa aportación al estudio del papado, de las monarquías europeas, y de la poderosa familia Borghese. Contiene una relación de fuentes archivísticas y bibliografía en p. 1257-1430. Modélico índice analítico en p. 1432-1684, con muchas referencias a Aragón, Catalunya y España.

V.S.

Antoni SIMON I TARRÉS (dir.), *Diccionari d'historigrafia catalana*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana 2003. 1222 p.

Como se ve, es una obra voluminosa y es también una obra seria, que viene a nuestras manos con una clara voluntad científica: emana de la ciencia, procede según el método científico y entiende prestar un servicio cualificado a la ciencia. Como diccionario no es un libro para ser leído de cabo a rabo; es un libro de consulta.

Pero si el lector tiene ánimos de recorrer, siquiera por encima, sus páginas –son casi 2000 entradas–, notará con satisfacción cómo se ensancha su horizonte cultural y cómo se refuerza la base de sus conocimientos históricos. Y si el lector es un profesional, o aficionado, o cultivador, de la manera que sea, de la ciencia histórica, experimentará la alegría de encontrarse con muchas personas a las que conoce y admira desde las aulas universitarias o desde las páginas de los libros que estudia, o desde los artículos de las revistas que llegan a su casa o a la biblioteca pública que frecuenta.

En el *corpus* del *Diccionari*, que ahora tenemos el gusto de reseñar, hallará a estos amigos que, tanto en épocas pasadas como en el tiempo presente, hicieron y escribieron historia. Los hallará tal como fueron, tal como son: con sus rasgos biográficos y profesionales, en la pequeña historia personal o bien en el marco social, cultural y político que les tocó vivir, y sobre el cual trataron de influir.

El director y los codirectores, los asesores y los redactores se han propuesto una meta ambiciosa: demostrar, valorar y contextualizar «*tot allò relacionat amb el desenvolupament de la ciència històrica a casa nostra*», y construir «*una història de la historigrafia estretament lligada a la història de la cultura, de les idees*» (p.17).

Para ello han buscado la colaboración de 250 especialistas: los nombres de un buen número de ellos entran en el contenido biográfico del *Diccionari*. Naturalmente, no todo lo han hecho *ex novo*; también se han servido de noticias que figuran en otros diccionarios y repertorios bibliográficos.

Nuestro *Diccionari* trata, pues, de historiadores, y de historiadores catalanes. A este respecto señalamos dos extremos.

En cuanto al primero, hay que decir figura toda una galería, nutrida y variadísima, de profesionales: abogados (juristas), antropólogos, arqueólogos, arquitectos, archiveros, cineastas, diplomáticos, economistas, ensayistas, geógrafos, literatos (poetas), médicos, pedagogos, periodistas, políticos, publicistas, trabajadores de TV... Pero todos ellos han cultivado también, desde su propia *sensibilidad*, la historia escrita.

En cuanto al segundo extremo, los protagonistas se mueven en un ámbito catalán amplio, incluyendo Valencia, las Islas y los antiguos condados de Rosellón, Cerdaña, etc. Valencia está representada amplia y egregiamente. No es que todos hayan escrito siempre en catalán, sino que también han usado la lengua castellana o la francesa.

Con esta amplitud de miras, se concede también sitio a los autores que no han nacido en Cataluña, pero que, por su inserción, siquiera por un tiempo limitado, en el país, conocieron y asimilaron bien su realidad cultural, tales como

Vicente Cacho Viu, Buenaventura Delgado Criado, Nazario González González, Jesús Pabón y Suárez de Urbina, Carlos Seco Serrano. Así mismo, hay un puesto para los extranjeros, como John Huxtable Elliott, Heinrich Finke, Henry Kamen, Johannes Vincke.

El arco cronológico abarca desde los tiempos medievales hasta los autores nacidos antes del año 1940, pasando por esos intensos períodos de la Modernidad, de la Renaixença y del Noucentisme.

Las modalidades con que se reviste el tema de la historia son variadísimas, como multiforme es también la actividad humana. De poner por escrito las notas que tenemos recogidas en nuestras cuartillas, iríamos demasiado lejos. Basta mencionar la sección que figura bajo la entrada *història* en las págs. 567-662, para demostrar cuanto estamos afirmando.

Pero para darse cuenta de verdad lo que es el *Diccionari* hay que acudir a sus contenidos. Digamos, esquemáticamente, que unos son de carácter biográfico, y otros, de carácter temático.

Biografías. Forman la sección más amplia e importante. En cada autor se procede generalmente siguiendo este ritmo: datos biográficos (académicos, profesionales, administrativos), tendencia o adscripción política y cultural, conjunto de las obras histórico-literarias, fuentes de que se sirve y lecturas sobre el autor. Sobresalen por su abundancia los nombres de investigadores que, siendo clérigos o no, se han fijado en la historia de la Iglesia, señal de la relevancia que ha tenido el hecho religioso en la sociedad catalana.

Hay biografías muy completas, construidas a veces sobre trabajos monográficos ya publicados. De disponer de mayor espacio en la presente reseña, señalaríamos, entre otras, por orden alfabético, las dedicadas a Ramon d'Abadal y de Vinyals (págs. 35- 38), Rafael d'Amat y de Cortada (69-72), Miquel Batllori y Muné (197-199), Joan Bonet y Baltà (239-240), Pere Bosch y Gimpera (247-250), Antoni de Capmany de Montpalau y Surís (286-290)... Y así, al menos, una veintena de monografías extensas, que vienen a ser como pequeños tratados. Permítase mencionar aquí a la saga de los Rubió (Jordi Rubió i Balaguer, Antoni Rubió i Lluch, Joaquim Rubió i Ors, p. 1003-1041).

Temas. Forman la otra dimensión importante del *Diccionari*. Los directores son conscientes de ello y lo advierten en las páginas previas (18, 27-32). Estas entradas aparecen bajo diversos epígrafes y, a nuestro juicio, se pueden concentrar en cinco áreas: revistas (boletines, diccionarios, cuadernos), documentos ya publicados (crónicas, dietarios, diplomas, homilías, memorias), obras que se pueden considerar como jalones en el conjunto historiográfico, actividades (congresos) y, sobre todo, instituciones culturales.

En éstas se activa la memoria histórica, se guarda, se socializa, se distribuye y se proyecta a nuevos horizontes. Por eso conviene consultar pacientemente vocablos como *acadèmia, arxiu, ateneu, biblioteca, centre, fundació, institut, junta, museu, servei, societat, universitat*

Hay, además, una temática expuesta en términos sueltos, pero suficientemente rica y de una gran actualidad. Mírense los relativos a *arqueologia, cartografia, demografia històrica, noucentisme historiogràfic, positivisme historiogràfic, prospectiva històrica*.

En fin, el *Diccionari* se presenta con un bagaje tipográfico muy correcto que permite una la lectura agradable, y las llamadas frecuentes que contiene aseguran la unidad armónica del conjunto del libro.

Los responsables y colaboradores pueden sentirse satisfechos, porque han realizado una «*feina ben feta*». A nuestro juicio han conseguido, por lo menos, tres metas importantes: primera, han elaborado un buen inventario de nuestra producción historiográfica; segunda, han creado un excelente instrumento de trabajo para las futuras generaciones, y tercera, han proyectado al mundo exterior –fuera del ámbito catalán– la riqueza de una labor realizada durante varios siglos y que culmina, felizmente, en los dos últimos (xix y xx).

Por consiguiente, teniendo presentes las explicaciones que anteceden, hay que afirmar que nuestro *Diccionari d'historiografia catalana* es una de esas obras importantes, que han de tener su puesto en los lugares que se precian en transmitir la memoria histórica, y profundizarla, al mismo tiempo, en servicio de la conciencia de nuestro pueblo.

Ramón ALBERDI

Albert VICIANO, *Cristianización del Imperio Romano. Orígenes de Europa*. Murcia, Universidad Católica San Antonio 2003. 442 p.

Hauríem de considerar molt oportuna la publicació d'aquest llibre, en un moment en el qual, des de les institucions polítiques de la Unió Europea, s'ha minimitzat el paper del cristianisme en la configuració de la nostra civilització. La tesi del seu autor situa el «naixement» d'Europa en el context històric de l'antiguitat tardana, precisament quan el cristianisme fa la síntesi del llegat cultural grec i romà amb l'aportació de la cultura hebraica, i els Pares de l'Església aconsegueixen substituir la mitologia pagana per la Bíblia, com a «relat constitutiu» de la civilització occidental.

Viciano ha elaborat un bon treball de síntesi per a oferir-nos una panoràmica prou convincent de l'evolució soferta per l'Imperi Romà sota la influència del cristianisme, amb un llenguatge àgil i assequible als profans en la matèria. Entre la diversitat de temes que tracta aquest llibre, l'autor comença amb la problemàtica de les relacions entre els cristians i els representants del paganisme, abans i després de Constantí, i el naixement de l'apologètica cristiana; i continua amb els efectes del cristianisme sobre la cultura clàssica, l'art o l'educació; l'origen i l'originalitat del paper social de l'Església envers els necessitats; l'influx del cristianisme en la legislació i els costums, i la mútua influència amb les institucions polítiques romanes a partir de l'Edicte de Milà; el desenvolupament dels espais cristians, i la incidència del culte als màrtirs en aquesta qüestió, així com la cristianització del calendari i de les festivitats paganes.

Finalment, l'autor ha tingut la cura d'enriquir aquest volum amb un bon apèndix bibliogràfic i una sèrie d'índexs que recullen les cites de la Bíblia, les

dels textos antics, els autors antics citats i els moderns, a més dels índexs de matèries i capítols.

Jesús OLIVER-BONJOCH

Josep M. MAS I SOLENCH, *Història i dret a Catalunya*. Biblioteca Balmes. Pagès editors 2003. 172 p.

Font i Rius, al pròleg, hi diu que aquest llibre «de modesta presentació i reduïdes proporcions però de substancials continguts, és un ‘tresor amagat’ d’erudició historicojurídica». Efectivament és un sintètic recorregut a través de la història del nostre dret, tan privat com públic, des dels orígens de Catalunya fins als nostres dies. Òbviament, no pot incloure encara l’últim Estatut, aprovat després de la publicació del llibre. Més que resumir els continguts, que aquí resulta impossible, volem subratllar el que creiem la intenció del llibre: posar en relleu que Catalunya ha tingut, des de l’inici de la seva història, personalitat jurídica, la qual s’ha manifestat a través de la seva facultat per crear dret tan privat com públic, exercida durant molts segles, malgrat èpoques de fosc i opressió. El dret civil s’ha mantingut vigent fins i tot en algunes d’aquestes èpoques. El dret públic no sempre, si bé l’autor pondera que fins llavors es fan esforços per conservar-lo o fer-lo renéixer. Esforços que han reeixit en l’actual democràcia amb l’aprovació dels nous Estatuts. El llibre va seguir de dos apèndix: l’un conté una antologia de textos jurídics, resumits, dels diversos períodes històrics; l’altre conté l’enumeració, breument comentada, de les fonts i ordenaments principals del nostre dret.

Pere SUÑER

Baltasar GRACIÁN, *El comulgatorio*. Introducción de Aurora Egido. Notas a pie de página de Miquel Batllori. Edición, aparato crítico y bibliografía de Luis Sánchez Lafla. (Larumbe, Clásicos aragoneses, 26). Zaragoza, Prensas Universitarias 2003. LXXXIV + 289 p.

Nueva edición del tratado espiritual y meditaciones sobre la Eucaristía escritas por el jesuita aragonés Baltasar Gracián (1601-1658), tituladas *El comulgatorio*. *Contiene varias meditaciones para que los que frecuentan la sagrada comunión puedan prepararse, comulgar y dar gracias*, basada en la edición «princeps» de Zaragoza (Imprenta de Juan de Ybar, año 1655). Se ofrecen abundantes y eruditas anotaciones, con las fuentes bíblicas y ascéticas del tratado, debidas al gran especialista Miquel Batllori († 2003). Contiene una bibliografía muy exhaustiva en p. 263-281.

Valentí SERRA

P. MARTÍN DE SANTA OLALLA SALUDES, *De la Victoria al Concordato. Las relaciones Iglesia-Estado durante el «primer franquismo» (1939-1945)*, Barcelona, Laertes, 2003, 267 p.

El 30 de junio de 1938 presentó su cartas credenciales a Pío XI el vizconde de Santa Clara y Avedillo, José de Yanguas Messía, que fue el primer embajador extraordinario y ministro plenipotenciario del nuevo régimen tras el reconocimiento diplomático al más alto nivel. Nacido en Linares (Jaén) en 1890, había sido diputado en Cortes en 1923 y ministro de Estado con Primo de Rivera. «Es posible –afirma el autor de este libro– que Franco apostara por Yanguas porque necesitaba un hombre de prestigio con amplios conocimientos internacionales para abordar la difícil cuestión concordataria, y este aristócrata daba el perfil perfecto: había sido profesor de Derecho Internacional en las universidades de Valladolid y Madrid, representante de la Santa Sede en la Sociedad de Naciones en 1924, miembro del Instituto de Derecho Internacional y juez permanente en el Tribunal de la Haya. Pero lo más importante fuera que Yanguas personificaba al monarquismo más convencido, y ello era esencial en la cuestión del derecho de Patronato, pues, a fin de cuentas, la Santa Sede había concedido a la Corona española tal privilegio: Yanguas podía reivindicar, más que un acérrimo de Franco, los derechos de la monarquía española» (p. 47). Comparto su opinión porque Yanguas había defendido en agosto de 1934, en una conferencia pública en la sede de «Renovación Española», la validez del Concordato de 1851, mientras que la Santa Sede lo declaró caducado, junto con los otros pactos posteriores. Pero, tras varios años de intensa y difícil negociación consiguió Yanguas que la Santa Sede firmara con el Estado español el acuerdo de 1941 para los nombramientos de obispos. Posteriormente se llegó a otros acuerdos, hasta el Concordato de 1953. La reciente apertura del Archivo Secreto Vaticano nos confirma los datos iniciales que el autor ofrece, y los enriquece con otros que él desconoce, lógicamente, porque su fuente documental es el Ministerio de Asuntos Exteriores y la Embajada de España ante la Santa Sede, mientras que los documentos que el autor maneja deben confrontarse y completarse con los de la Secretaría de Estado y de la Sagrada Congregación de Asuntos Eclesiásticos Extraordinarios: votos de consultores, cartas de cardenales y obispos, informes y notas de embajadores y agentes diplomáticos de la España Republicana y de la Nacional, telegramas cifrados, apuntes de los máximos responsables de la diplomacia vaticana: cardenales Gasparri y Pacelli, monseñores Ottaviani, Pizzardo, Tardini y Montini, entre otros.

La investigación realizada es valiosa, pero parcial. Con todo, es de agradecer esta aportación, aunque le falta perspectiva histórica y le sobra ese maniqueísmo en el que suelen caer con cierta frecuencia investigadores que no acaban de entender lo que es la historia no es ideología política, sino conocimiento y explicación de lo que fueron realmente los hechos y las actuaciones de las personas en su contexto histórico y sin los prejuicios que hoy muchos tienen al afrontar temas tan delicados y conflictivos como los que aborda este libro.

Vicente CÁRCEL ORTÍ

Luis GONZÁLEZ FERRERAS (ed), *Verdaguer en Madrid por el P. Miguélez, agustino*. La Bañeza, Ediciones del Curueño 2003. 116 p.

Vet ací l'edició del manuscrit inèdit titulat *Verdaguer en Madrid*, que escriví el religiós agustí Manuel Miguélez per tal d'explicar les diverses gestions que els agustins de la comunitat d'El Escorial realitzaren, entre 1897 i 1898, per aconseguir la reconciliació del famós sacerdot i poeta Jacint Verdaguer (tercerol dels caputxins que, quan morí el 1902, no seria pas amortallat amb la sotana clerical, sinó amb un hàbit caputxí), amb el bisbe de Vic, Josep Morgades qui, l'any 1895, l'havia castigat amb la suspensió «a divinis». El curador de l'edició ofereix, també, a tall d'apèndix el treball del P. Manuel Monjas «Los agustinos en la rehabilitación de Jacinto Verdaguer», escrit el 1912 i publicat en el 1933 (vegeu p. 89-97). Observem que a la p. 110 on diu «Jaume Güell, presbítero y amigo íntimo de», hauria de dir «Joan Güell, presbítero, primo hermano y padrino de». A tall de complement, González Ferreras ens abasta la bio-bibliografia del P. Manuel Miguélez (La Bañeza 1864-El Escorial 1928). Felicitem el curador d'aquesta edició, en el ressò encara de l'Any Verdaguer, per tan notable aportació als estudis verdaguerians.

Valentí SERRA

Manuel TORT, *Himnes d'Advent i Nadal llatí-català*. Traducció en prosa i doble versió en vers, Barcelona, Editorial Claret 1997. 103 p.; *Himnes quotidians de la Litúrgia de les Hores llatí català*, traducció en prosa i doble versió en vers, Barcelona, Editorial Claret 2004. 222 p.

«Traduir és interpretar i inculturar». Amb aquestes paraules proemials del bisbe Pere Tena s'obria el primer recull dels himnes que mossèn Manuel Tort oferia als seus possibles usuaris, tota la comunitat eclesial de parla catalana. El segon recull es presenta sense pròleg i l'autor entra directament «in medias res».

Els títols són exactament descriptius del contingut de cada volum. No es tracta, doncs, d'un himnari català complet de la litúrgia de les hores, ni calia, perquè l'himnari d'una comunitat és quelcom que s'estableix amb uns procediments extraordinàriament complexos i embolicats, la llei fonamental dels quals sembla ésser la relació que la comunitat –amb tots els seus matisos i, per tant, amb la seva immensa capacitat de segregar i petrificar variants de tots tipus– decideix establir amb la(es) proposta(es) que un(s) determinat(s) individu(s) li fan. En aquest procés ve un dia que l'individu desapareix del tot rere el(s) seu(s) himne(s). I és aleshores quan l'himne o l'himnari triomfa: quan deixa d'ésser l'himne d'aquest o d'aquell i es converteix en l'himne de Pasqua, o de Laudes o de Completes, i prou.

Mossèn Tort ha interpretat i inculturat, com deia la paraula episcopal. És a dir, els himnes són donats primer en el seu tenor llatí, després en una traducció en prosa, que desvela el sentit dels versos llatins, segueix una versió poètica en

català que conserva la mètrica original llatina de l'himne, i finalment hi ha una lliure reelaboració poètica en català, que dóna la substància de cada himne, un cop han estat eliminats els accidents de la interpretació. Eliminació relativa, perquè en la versió que conserva la mètrica llatina la música original de l'himne quedaria salvada a benefici d'inventari.

Es tracta, doncs, d'una proposta còmoda, sòlidament arrapada al passat dels himnes i oberta a llur futur. De moment l'acollida d'un volum anterior del mateix mossèn Tort, consagrat als himnes de Quaresma i Pasqua, s'ha exhaurit, la qual cosa pronosticaria una acollida fervorosa dels dos volums ara ressenyats.

L'autor d'aquestes ratlles ha de confessar que no té la més mínima idea de les vies per les quals l'himnari de mossèn Tort va fent el seu camí. Ni sap res del treball musical a què pugui haver estat sotmès, en tot o en part. Ni del grau de satisfacció que experimenten els usuaris d'una tal literatura, on l'art no és pas la primera exigència. Els himnes són pregàries i han de funcionar com a tals. També contenen una dimensió parenètica o catequètica evident. Si, a més, de tant en tant presenten un petit esclat poètic o una punta de gràcia, la seva capacitat d'arrelar en l'esperit de l'usuari pot ésser molt més gran.

Ara bé, l'himnari litúrgic és potencialment infinit. Els quaranta volums d'*Analecta Hymnologica* de Dreves constitueixen una massa de propostes pesant com un glaciari deixat de la mà de Déu. Dins aquesta massa hi ha una tal quantitat de palla i fulla morta que fa tremolar. L'himnari pot arribar a ésser espantosament localista, repatani i plagiari. S'hauria de passar tot per un sedàs molt fi. La religiositat del futur, com va tenir la del passat, tindrà els seus filtres, la seva sensibilitat, les seves inclinacions, les seves manies. Els homes com mossèn Tort, coneixedors de tantes coses, que s'aventuren en unes aigües de tanta altura i extensió, han d'ésser estimulats perquè els seus treballs mirin ben lluny en la recerca d'aquelles formulacions del missatge tradicional que puguin tenir la vida assegurada per unes quantes generacions. Això és particularment oportú d'assenyalar en el cas de Catalunya, on hi ha hagut una evolució espectacular en el cant religiós. Tothom sap, però no se sol dir, que fins que va aparèixer mossèn Cinto Verdager les esglésies de Catalunya eren plenes de tota mena de cants, himnes, trisagis i melopees, la majoria de les quals es cantaven en castellà. Mossèn Cinto i altres van tenir la virtut d'escombrar, endreçar i presentant un vastíssim repertori que va satisfer la religiositat i la devoció del seu temps. Els músics van coronar l'edifici i així Catalunya va disposar en molt poques dècades d'un repertori literariomusical religiós que semblava venir dels fons dels segles i només venia de les profunditats de la sensibilitat popular. Prova d'això és que el poble va acceptar en massa la poesia religiosa de mossèn Cinto i la música de mossèn Romeu –i de Millet, i de Pujol, i de Nicolau, i de Rodamilans i de tants altres–, fins al punt que de les músiques i lletres anteriors en castellà no en va quedar ni el rastre. Val a dir que el Foment de Pietat Catalana fou decisiu en aquest canvi, no tot ho podien fer els músics i els poetes.

Ara bé, tota aquesta magnífica floració de sobte va ésser afectada d'obsolescència a causa de la reforma litúrgica del Vaticà II, que recuperava el gran doll central oblidat del culte cristià i contribuïa a arraconar devocions i devocionetes particulars que havien crescut com carbasseres, superposant-se i

gairebé ofegant l'espina vertebradora de l'any litúrgic. És evident que se salvarà molta cosa –la millor– del temps del Foment de Pietat. Però tot ha canviat i continuarà canviant, perquè una reforma litúrgica s'esdevé sempre que la comunitat canvia les seves idees i les seves actituds a l'esguard de la relació amb Déu. La recuperació del vell himnari tradicional, doncs, era una de les passes obligatòries de la reforma conciliar. Però en aquell himnari ¿no hi ha també molta obra morta que ha d'ésser sedassejada i, potser, deixada de banda, a canvi de propostes que corresponguin millor a la sensibilitat religiosa d'avui i l'omplin? És un signe de vitalitat que el treball en aquesta direcció no s'aturi, encara que sigui lent. Perquè acomunar coneixements liturgicoteològics, devoció i poesia adaptada a la sensibilitat general no és un programa gens fàcil de dur a terme, en el qual, si per ventura molts són els cridats, al capdavant pocs seran els escollits.

De l'himnari de mossèn Tort ens ha semblat particularment interessant l'esforç posat en la «inulturació» actual dels vells textos. Aquesta és la línia de treball del futur. El repertori religiós tradicional és ple de propostes molt variades; han nascut en ambients molt específics, en capelletes, quan no en sectes. A Catalunya, quan ha mancat l'esperit del Foment de Pietat –i no pas les reedicions dels seus productes, elaborats abans de la guerra– els monjos de Montserrat han fet un esforç lloable per divulgar l'himnari de Miret, amb la música del pare Ireneu Segarra. Són himnes impregnats de l'experiència monacal en un grau de discreció suficient perquè puguin servir per a expressar els sentiments de la comunitat a la qual han estat destinats. En els temps que corren, la celebració de l'ofici diví de les hores encara malda per obrir-se pas com a pràctica religiosa habitual de les comunitats. No tenim cap empatx a dir que el seu progrés estarà en funció directa de la plausibilitat de les propostes que l'hagin de vehicular. Els textos haurien d'ésser vius, brillants, si és possible, amb capacitat d'arrossegar la sensibilitat dels seus destinataris. Cal treballar molt, com ha fet mossèn Tort, i a unes temperatures altes, per tal que finalment els productes decantats siguin excel·lents. I aquí la música és decisiva, com sap tothom per experiència.

Però no només la poesia o la música. L'himnari del futur ha de respondre a determinades perspectives teològiques que tinguin futur de debò. Si la religió cristiana ha de continuar dient quelcom interessant a l'home globalitzat del dia d'avui i de demà, potser cal que se centri en la cristologia i en l'antropologia cristiana. En certes “cosetes” de vol ras d'alguna religiositat tradicional –hi ha res més tradicional que la mediocritat?– val més no perdre-hi el temps.

I perquè no es pugui interpretar malament aquesta apel·lació al tronc central de la vivència religiosa i a la qualitat de la seva expressió en la lletra i en la música d'un possible himnari popular, diré, ara que som en temps quaresmal, que desitjaria que els catalans mai no deixéssim de cantar aquells magnífics, punyents, despallats, directes i eficaços versos del *Via crucis*: «Per vostra Passió sagrada, / adorable Redemptor, / perdoneu altra vegada / aquest pobre pecador».

És per dir que de l'etapa anterior a la reforma del Concili Vaticà II no tot ha quedat obsolet. Perquè mai no queda obsolet, quan n'hi ha, l'esperit, que bufa on vol.

Jaume de PUIG I OLIVER

Enric PRAT i Pep VILA (eds.), *La degollació de sant Joan Baptista. Un drama bíblic representat a Foixà*. Edició del centenari (1904-2004). Presentació de Jordi Roca Rovira. Epíleg de Josep M. Marquès. (Col.lecció Montsalvatge, 6). Girona, Diputació de Girona 2004. 201 p.

Transcripción anotada, y estudio, del manuscrito de teatro barroco bíblico-popular, en lengua catalana, titulado *Degollació de sant Joan*, copiado en 1904 por Enric Pontonet Matas, a raíz de la última representación efectuada en Foixà, de este drama, en ocho actos y en versos heptasilábicos, inspirado en la degollación, o martirio, de san Juan Bautista, tal como lo relatan los evangelistas (cf. Mt 14, 1-12 y Mc 6,17-29), pero muy influenciado por el estilo y lenguaje de los autos sacramentales del barroco de Castilla (cf., por ejemplo, el *Aucto de la degollación de Sant Juan Baptista*). Contiene indicación del vestuario necesario para la representación en p. 41-42. Texto de interés para los estudiosos de las tradiciones religiosas de la Europa occidental.

A.S.T.

Joan CERVERA i BATARIU, *Clergues excursionistes*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2004. 144 p.

L'autor, nat el 1926 a Barcelona, el 1950 ingressà al Club Excursionista de Gràcia, d'on és encara un dels puntals. S'ha dedicat sobretot a l'escalada i ha aconseguit arribar a cims d'accés ben difícil. És membre de diversos grups d'escalada de Catalunya, Espanya i França i per això ha estat el director de cursos sobre la seva especialitat i sobre alta muntanya i alhora ha organitzat marxes de regularitat. Fou a més president de Mountain Wilderness Catalunya.

Deixeble d'un mestre d'excursionistes, Josep Maria Batista i Roca, en va aprendre també el sentit patriòtic de la vida. Cervera té de dos llibres que expressen les seves vivències muntanyenques: *La màgia de la muntanya* (1991) i *Soliloquis muntanyencs* (1998).

Vinculat a la comunitat cristiana dels caputxins de Sarrià, Cervera en aquesta obra afirma que sense la presència de preveres l'excursionisme no tindria el gruix que ha tingut a Catalunya. Des del segle XIX preveres importants van ésser excursionistes o van escriure sobre la temàtica: el poeta Jacint Verdaguer, Narcís Font i Sagué, pare de l'espeleologia catalana, Jaume Oliveras, pioner de l'escalada catalana, o Antoni Batlle, figura de primer rengle dels *boy scouts* catalans, represaliat pels anarquistes el 1936 i pel règim de Franco el 1939.

Cervera ens ofereix una biografia sintètica de quinze personatges eclesiàstics, entre els quals hi ha un cardenal (Carles), dos caputxins, dos monjos de Montserrat, un claretià, un jesuïta i diversos rectors de parròquia.

Cervera sap combinar la biografia eclesiàstica amb la dedicació a l'excursionisme de cada personatge. L'obra com a conjunt té el valor especial d'haver aplegat un nombre notable de preveres i religiosos que han servit o serveixen l'Església a Catalunya i que alhora han entroncat els principis

evangèlics amb la valoració de l'obra del Creador i així han donat un missatge d'optimisme a les noves generacions.

Clergues excursionistes és una obra ben elaborada i estimulant alhora.

Albert MANENT

Josep M. MAS I SOLENCH, *Ferran Valls i Taberner. Semblança biogràfica. Conferència pronunciada davant el Ple per Josep M. i Solench el dia 20 d'octubre de 2003*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2004. 28 p.

Biografía de Ferran Valls i Taberner (1888-1942), catalanista católico, jurista, historiador y político catalán, que actuó en tareas diversas del «Institut d'Estudis Catalans» y como director del Archivo de la Corona de Aragón, fruto de su participación en el movimiento intelectual promovido por Rubió i Ors y Prat de la Riba, tal como se pone de relieve en esta magnífica y documentada conferencia sobre uno de los principales intelectuales de Cataluña. En forma de apéndice se ofrece una selección de la bibliografía de Valls y Taberner (años 1915-1939), agrupada por temas.

A.S.T.

Pierre BLET, *Pío XII y la segunda guerra mundial*. Madrid, Cristiandad, 2004. 424 p.

Pierre Blet, jesuita, es profesor de Historia Moderna en la Universidad Gregoriana de Roma. El libro que presentamos hoy es la traducción al español de su obra *Pie XII et la seconde guerre mondiale d'après les archives du Vatican* (Perrin, 1997). Este autor es conocido por haber sido el coordinador del equipo de historiadores que trabajó en la edición de las *Actas y Documentos de la Santa Sede relativos a la Segunda Guerra mundial* (12 volúmenes) en los que se hacía una selección de la documentación contenida en el ASV sobre este período. Esta publicación fue querida y promovida por Pablo VI para salir al paso de la polémica originada por la obra teatral «El lugarteniente», de Rolf Hochhuth, que avivó la polémica conocida como «los silencios de Pío XII». El padre Blet participó, asimismo, en la comisión mixta católico-judía encargada de dilucidar el papel de Pío XII durante la segunda guerra mundial. Esta comisión fue disuelta por falta de entendimiento.

La historiografía moderna pasa fácilmente por alto el papel del papado en la vida internacional, aunque después del pontificado de Juan Pablo II esta tendencia empieza a cambiar. Con anterioridad, los estudios ni siquiera ponían de relieve el esfuerzo de Benedicto XV por alcanzar la paz durante la primera guerra mundial y respecto al otro gran conflicto del siglo xx, la actuación de la

Santa Sede se ha interpretado casi exclusivamente desde un punto de vista polémico y partidista. La publicación de la monumental *Actas y Documentos de la Santa Sede* parecía que iba a ser una piedra miliar en el redescubrir y aclarar el papel de la Santa Sede en los conflictos modernos. Sin embargo, su propia grandeza ha sido su mayor debilidad. La monumentalidad de la obra, el hecho de que se trate de una selección de documentos (seguramente los más notables) y de que los documentos estén transcritos en la lengua original (con mucha frecuencia el alemán) ha alejado a los historiadores de esta publicación de referencia.

Las *Actas y Documentos* recogían mensajes y discursos del papa; correspondencia entre el papa y dignatarios civiles y eclesiásticos; notas de la Secretaría de Estado; notas diplomáticas entre la Secretaría de Estado y los embajadores o ministros acreditados ante la Santa Sede; correspondencia entre Secretaría de Estado y los representantes de la Santa Sede en el extranjero: nuncios, pronuncios, o delegados apostólicos. Evidentemente, hay muchísimos aspectos que no han quedado recogidos en esta documentación, como el desarrollo de las audiencias privadas o el mayor o menor éxito de tantas gestiones humanitarias empezadas. A este respecto, las *Actas* proporcionan abundante material y permiten, también, calibrar el papel del futuro Pablo VI, entonces sustituto de Secretaría de Estado, durante la guerra.

Esta explicación no es baladí, pues Blet, en su libro, intenta dar una idea del contenido de la obra de referencia. Es decir, cada uno de los once tomos (doce volúmenes) de las *Actas y Documentos* viene precedido de una introducción que recoge sustancialmente el contenido de los documentos que conforman ese tomo. Ahora, Blet, con el permiso de la Secretaría de Estado, responsable de la edición de los 12 volúmenes, recoge esas introducciones de un modo sintético. En el libro se ha aligerado todo el aparato crítico de tal manera que al inicio de cada capítulo se indica el volumen o volúmenes donde se han publicado esos documentos, el orden cronológico y la fecha para su verificación.

El libro consta de un prólogo, doce capítulos, una conclusión, una bibliografía un tanto sumaria y un útil índice onomástico. Los títulos de los capítulos son significativos de lo que contienen: La diplomacia vaticana contra la guerra; Pío XII, Roosevelt y Mussolini; El Papa y la Iglesia de Alemania; La Iglesia en la Polonia invadida; En tiempos del Reich victorioso; De la guerra europea a la guerra mundial; Leyes y persecuciones raciales; La deportación en Eslovaquia y en Croacia; Rumania y Hungría; El destino de la Ciudad Eterna; La situación de Francia; Últimos combates y destinos de los pueblos. Como se puede observar por este elenco, se hace un repaso a toda la segunda guerra mundial en sus aspectos más conflictivos. Sería injusto subrayar ningún capítulo puesto que cada uno de ellos tiene un valor en sí. No obstante, sí cabe advertir que al tratarse de un resumen no se entra en profundidad en todos los temas ni se encuentra una justificación erudita a cada controversia, y esto, en parte, porque la documentación sobre la que se basa es la que existía en ese momento, que no estaba exenta de errores y vicios.

En definitiva, una obra clásica tanto por su autor como por la documentación en la que se apoya y que supone una muy buena aproximación a la actua-

ción de la Santa Sede durante la segunda guerra mundial. Al respecto, se suele citar la respuesta de Juan Pablo II, cuando fue interrogado sobre el presunto silencio de Pío XII durante la guerra: «A esa pregunta se le ha dado una respuesta suficiente. Leed al Padre Blet».

Santiago CASAS

Ernest ZARAGOZA I PASCUAL, *Història de la Congregació benedictina claustral Tarraconense (1215-1835)*. (Scripta et Documenta, 67). Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2004. 415 p.

Primera historia, ampliamente documentada, de la Congregación Claustral de los monasterios benedictinos de la Tarraconense, nacida por influjo de las disposiciones disciplinares del Concilio Laterano IV, celebrado en 1215, cuando se ordenó que los monasterios benedictinos se agrupasen en provincias que coincidiesen con los obispados que conformaban uno o dos arzobispados. La Congregación Claustral Tarraconense, de gran amplitud geográfica, se extendió desde el obispado de Gerona hasta La Rioja, pasando por territorios del reino de Aragón, hasta Mallorca. El autor, experto en historia monástica reconocido mundialmente, ofrece un estudio profundo y detallado de los avatares de dicha Congregación (comparándola con la Congregación Vallisoletana, y ofreciendo valiosas noticias de los diversos intentos de reforma, y sobre las notables aportaciones a la cultura y a la espiritualidad de los monjes que integraron dicha Congregación Tarraconense), a partir de abundante documentación inédita procedente del archivo del monasterio de Montserrat, de la sección «Monacales» del Archivo de la Corona de Aragón y de las secciones «Clero» y «Consejos» del Archivo Histórico Nacional, principalmente. Se ofrecen unos apéndices documentales de enorme interés (cf. p. 315-414), con la relación de abadías y prioratos de la Congregación Claustral, relación de obispos y escritores hijos de las Congregaciones Claustrales Tarraconense y Cesaraugustana, Capítulos Provinciales y Abades Presidentes. Contiene la relación ordenada de fuentes y bibliografía en p. 25-34. Obra de gran utilidad e interés para los investigadores de la historia monástica.

Valentí SERRA DE MANRESA

Armand PUIG (ed.),¹ *La terra i la llavor (L'Església catalana a l'inici del mil·lenni)*. Barcelona, Proa 2004. 324 p.

Es tracta d'un treball col·lectiu, editat per Armand Puig, autor de la presentació, en el qual han treballat ell mateix i divuit persones més, totes del nostre país. Hi han procurat de fer una semblança del present de l'Església a

Catalunya i unes anàlisis dels diversos aspectes de la vida social, cultural i religiosa del país, mirant d'intuir quina podrà ser la seva marxa en el començament del mil·lenni que el món acaba d'estrenar, i exposen els criteris que han d'endegar-lo.

Unes breus biografies dels autors –d'altra banda ben coneguts en els medis eclesials, sense que es pugui cercar en ells una representativitat pròpiament dita, o que abasti totes les línies existents– permeten de veure, en la seva diversitat de situacions, alguns elements comuns, a més del to serè i respectuós amb els altres. Esmentem la seva joventut, la presència en medis escolars i universitaris –com ara la Facultat de Teologia de Catalunya, la Universitat Ramon Llull o la de Lleida, l'Institut Borja de Bioètica–, la pertinença a moviments, entre ells la Comunitat de Sant Egidi, o la condició de sacerdots diocesans de diversos bisbats, amb responsabilitats a nivell de parròquies o agrupacions de fidels, o de religiosos: un carmelita, un jesuïta o un germà marista. Hi han participat també tres dones: una casada, una soltera i una religiosa, benedictina. El fet que cada capítol –llevat de dos– hagi estat elaborat i signat per dues o tres persones fa que sigui més difícil atribuir a cadascun tot el mèrit o la responsabilitat de què és creditor.

En alguns dels articles es combina el tractament teològic d'un tema d'abast universal, com són, per exemple, els conceptes de comunió, de sinodalitat o de solidaritat, amb l'estudi particularitzat de les diòcesis amb seu a Catalunya. En tots aquests casos es presta l'atenció que es mereixen als textos del Concili Vaticà II o als ensenyaments dels últims Pontífexs, i també a les conclusions aprovades del Concili Provincial Tarraconense, però en alguns casos els comentaris no es limiten totalment a la doctrina comuna, sinó que s'exposen, amb tot dret, punts de vista originals i suggestius, sobretot en matèria eclesiològica, i de manera no polèmica.

És palesa la importància que en el segle que hem deixat han assolit les qüestions bioètiques. I d'acord amb això, en el llibre es descriu amb detall la problemàtica existent, s'hi apunten els perills que per a certs valors permanents representen algunes de les pràctiques en voga, àmpliament esteses, i en alguns punts, per exemple davant els qui advoquen l'eutanàsia, hom hauria desitjat que, a més dels interrogants que es plantegen, se n'hagués expressat un rebuig més ferm.

En d'altres qüestions, a l'hora de configurar quina haurà de ser l'actitud de l'Església per donar una resposta pastoral, s'aprofita l'ocasió per a estendre's més en temes culturals, com els de la comunicació o els de l'educació.

Després de dues de les parts del llibre, s'ofereixen unes conclusions comunes a tots els autors de l'obra, moltes de les quals estan encaminades a potenciar i aprofundir la unitat o la comunió que afecta totes les diòcesis, moviments i

1. Armand Puig (ed.), i Josep Lluís Arín, Agustí Borrell, Jaume Castro, Pere Domènech, Jaume Fontbona, M. Lluïsa Geronès, Antonieta Mateus, Xavier Melloni, Fèlix Mussoll, Arcadi Oiveres, Jordi Orobitg, Teresa Pou, Albert Sáez, Joan Torra, Francesc Torralba, Emili Turú, Joan Viñas, Montserrat Viñas,

altres realitats eclesials, i que, en la major part, tothom pot compartir sense reserves.

El llibre respon al desig de sumar esforços, àmpliament sentit en el nostre país, en uns moments de crisi i de canvi, tanmateix engrescadors, que viu, de recuperació del patrimoni cultural, polític o religiós. En aquest sentit, l'actitud dels autors és més aviat la de sumar esforços i no gastar-se en polèmiques innecessàries, si bé no falten punts de vista personals, certament estimables, que poden oferir matisos propis.

Un altre repàs, quan ja hem llegit el llibre, d'un bell text de presentació d'Armand Puig, ens fa adonar que ell diu molt millor allò que hem tractat de comentar, i ajuda a justificar el títol de l'obra, quan subratlla que el punt de partença ha estat una convicció de base: «l'Església és ferment d'unió en un món sovint fragmentat i dividit perquè és portadora d'enormes energies de pau i d'unitat que brollen de l'entrany mateixa de l'Evangeli de Jesús».

Ferran BLASI BIERBE

El retorno de un jesuita desterrado. Viaje del P. Luengo desde Bolonia a Nava del Rey (1798). [Edición a cargo de] Inmaculada Fernández Arrillaga. Transcripción documental de José Manuel Rodríguez Rodríguez. Alicante-Nava del Rey, Publicaciones de la Universidad de Alicante 2004. 274 p.

Uno de los acontecimientos de mayor trascendencia del reinado de Carlos III fue la expulsión de los jesuitas en 1767. Algunos de los jesuitas expulsos escribieron diarios en que se recogen diversidad de experiencias cotidianas sufridas por miembros de la Compañía de Jesús durante los años de exilio (1767-1815). En este volumen, la doctora Fernández Arrillaga (especialista sobre la vida y obra del padre Manuel Luengo), ofrece la edición anotada del tomo XXXII (dedicado al año 1798, cuando se realizó el viaje de vuelta de gran parte de los jesuitas expulsos) del manuscrito conservado en el Archivo Histórico de Loyola, titulado *Diario de la expulsión de los jesuitas de los dominios del Rey de España, al principio de la sola Provincia de Castilla la Vieja, después más en general de toda la Compañía*, que escribió Manuel Nicolás Luengo Rodríguez en 1798 mientras regresaba de Bolonia. En p. 31-37 hallamos el trayecto titulado «De Génova a Barcelona: una accidentada singladura». Se ofrece bibliografía, índice onomástico y en p. 247-256 un anexo documental y cartográfico.

V.S.

Alfonso AGUILÓ, *¿Es razonable creer? 50 cuestiones actuales en torno a la fe*. Ediciones Palabra 2004. 459 p.

Se trata de un libro dividido en siete partes y comprendiendo, como su título indica, 50 cuestiones. Las siete partes son:

Crear en Dios, con 9 cuestiones; Una religión, pero ¿por qué la cristiana?, con 4 cuestiones; Objeciones a la Iglesia católica, con 12 cuestiones; ¿Es razonable creer?, con 7 cuestiones; La cuestión del sexo, con 9 cuestiones; Intolerancia con los más débiles, con 4 cuestiones; Para qué sirve creer, con 5 cuestiones.

Los temas son, pues, religiosos, y su finalidad es explicativa de algunos puntos de la religión y en concreto de la católica. Todo ello con un aire apologético, pero sin estridencias, al modo de un tranquilo y buen profesor. Se deduce que el autor es profundamente creyente (y muy practicante) (p. 211), tolerante, prudente (p. 219) con un gran sentido común. Su exposición es clara y fácilmente legible, no hay que releer dos veces las frases (recuerda el estilo diáfano de Balmes). Manifiesta una amplia cultura, en algún caso (muy pocos) algo superficial o poco moderna, como se dirá a su tiempo. El estilo es fluido y sabe combinar correctamente las anécdotas o ejemplos con la doctrina y las áridas ideas. Es, pues, ameno. Como ejemplo, véase la página 99 donde de forma magistral se narra el emocionante entierro de la emperatriz Zita.

Se aconseja su lectura, y en cierto modo estudio, a todos los quieran profundizar su fe católica o a los que por oficio o afición deben transmitirla.

Señalemos algunos puntos débiles del libro, según nuestro leal y buen entender. En primer lugar, la cuestión de la Biblia es demasiado superficial. Debería explicar cómo se escribieron los libros de nuestra Sagrada Escritura, con todas sus consecuencias, con la gran cantidad de piadosas interpolaciones y sucesivas estratificaciones. La idea de los géneros literarios o de una sana exégesis no se destaca adecuadamente. En consecuencia, aparecen afirmaciones discutibles. Por ejemplo, citar (p. 135) como milagro el paso del mar Rojo es un pueril anacronismo. El Éxodo está plagado del género literario de historia o ciencia ficción puesta al servicio de la consolidación de Israel como pueblo. El sentido alegórico es fundamental para leer la Biblia. La llamada historia (y cada tiempo tiene su sentido particular de escribir la historia) está al servicio de la alegoría y así se salva los problemas de anacronismos.

No se destaca suficientemente el gran hecho, que sólo se puede conocer y asimilar por la fe, de la Encarnación de Dios. Si se admite este hecho, todo el resto queda en muy segundo lugar. Ejemplo: es más difícil comprender la Encarnación que no la perpetua virginidad de María. Pero estamos en una situación de pura y dura fe, que nos la da Dios y nosotros aceptamos razonablemente porque Él quiere.

El asunto de Galileo tributa al lugar común de una condena suave, etc., y al anacronismo habitual. En nuestra opinión, el Santo Oficio hizo muy bien en condenarlo. Galileo fue un bocazas que daba como cierto algo que entonces sólo era una hipótesis y metiéndose con la Biblia y los aristotélicos. La demostración clara del heliocentrismo es del XVIII.

Dejando a un lado estos puntos y otros (la relación con el comunismo, la

Teología de la liberación, etc.), el su conjunto el libro es muy aceptable y en muchos casos valiente, con páginas brillantes (p. 286). Personalmente felicito al autor por el recuerdo del profesor García Morente, el mejor traductor de Kant e injustamente olvidado por unos y otros.

Un aspecto muy positivo es la lucha justiciera y decidida contra los lugares comunes de la vida actual. El tratamiento de la homosexualidad es muy correcto y anula las excusas genéticas, que no han sido demostradas. También el buen estudio distinguiendo el deseo sexual y la lujuria y cargando el acento contra el cómodo egoísmo. Es muy adecuada la condena del aborto insistiendo en que lo legal no es necesariamente moral. Por promulgarse una ley, no desaparece el horror del homicidio. Muy bien el tratamiento de la eutanasia.

Defiende las clases de religión y combate moderadamente los fundamentalismos religiosos.

Cualquier persona medianamente instruida hallará en este libro, escrito con prudencia y gran sentido común, muchas respuestas a las cuestiones relacionadas con la moral y el dogma. Pocas erratas; quizá la de la página 134, donde cita a Certaux, cuando debe ser Cerfaux. Al tratarse de un libro, de tipo enciclopedia o de preguntas y respuestas (cincuenta), cada una de ellas merecía una discusión y valoración. Anticipándonos al lector creemos que el resultado sería muy favorable al autor. Nuestra felicitación.

Sebastián CALZADA BADÍA

Elvira PÉREZ FERREIRO, *Glosas rabínicas y Sagrada Escritura. Tratado de Pedro de Palencia, O.P. sobre la utilidad de las glosas rabínicas. Transcripción y estudio*. Prefacio de Carlos del Valle Rodríguez. (Biblioteca de Teólogos Españoles, 47). Salamanca, Editorial San Esteban 2004. 148 p.

Edición, con anotaciones y estudio introductorio, del tratado inédito del hebraísta Pedro de Palencia († 1621) titulado *Tratado cerca la Regla del Catálogo que disponen la licción de las Glosas de Rabinos en exposición del texto Sagrado de Scriptura*, que redactó a petición del Consejo de la Suprema Inquisición, en 1611, poco antes de la publicación del índice de libros prohibidos de 1612, a propósito de la gran conveniencia de permitir el uso de las glosas rabínicas a los biblistas. Pedro de Palencia vindicó la libertad para acercarse a toda fuente que pueda contribuir a la clarificación de los textos sagrados. Valiosa aportación al conocimiento de la enseñanza del hebreo en las universidades hispanas y, sobre todo, a la historia de la exégesis. Contiene índice de citas bíblicas, analítico y de autoridades en p. 143-146.

Valentí SERRA

Maria Assumpció ZAPATA I BUXENS, *La baronia Desbosch del Maresme. Una jurisdicció feudal en l'Edat Moderna*. Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana 2004. 541 p.

Estem davant l'edició d'una ben digna tesi doctoral presentada a la Universitat Nacional de Educació a Distància, i qualificada amb Excel·lent *cum laude*. La seva autora ha volgut analitzar la llarga etapa que va des de darreries del segle XV fins a les darreries del XVIII, a les envistes de la Revolució Francesa i les seves repercussions sobre el territori català; és a dir, se situa en plena edat moderna, a partir de la implantació en l'àmbit hispànic del sistema de govern de monarquia centralista i autoritària i el naixement dels estats moderns, però amb la continuïtat de les estructures feudals que es varen conservar fins ben entrat el segle XIX. L'objectiu proposat és la història d'una baronia del Maresme, configurada pels termes dels castells de Vilassar i de Burriac, a partir de la Sentència Arbitral de Guadalupe, i l'alliberament del jou feudal respecte del cavaller Pere Joan Ferrer. La baronia objecte d'estudi va estar controlada, durant gran part de l'època moderna, per la família Desbosch. Ben encertadament, l'autora dedica una necessària i agraïda situació del territori i dels homes, analitzant-ne en primer lloc les condicions i característiques del medi, terres riques pel que fa a l'agricultura i força actives pel que fa a l'activitat artesana i mercantil, facilitada per l'obertura al mar i la fàcil comunicació amb les comarques interiors, les condicions i característiques del poblament i els canvis demogràfics, des de la baixa edat mitjana fins a darreries de l'antic règim. La part central de l'obra està dedicada a les qüestions que configuren les bases jurisdiccionals del senyoriu, així com els drets i les rendes que se'n derivaven. S'hi distingeixen les jurisdiccions compartides, que afecten la quadra de Cros, els feus de Vilassar i Argentona, la casa de Cabrera, a més d'una gran quantitat d'alous a Mataró, Argentona i Premià. En destaca la doble influència de dues grans ciutats que emmarquen el senyoriu: Barcelona i Mataró; essencialment la segona, més propera, i que en generar una nova classe rendista i gran terratinent al llarg de l'època moderna posava en qüestió la jurisdicció feudal. Precisament, al voltant d'aquesta burgesia rendista, l'autora té cura de precisar tot el complex procés de concentració de la propietat, el canvi de mans del domini útil, que passarà de ser bàsicament dels pagesos a ser-ho dels comerciants, botiguers, fabricants, etc., d'època moderna, els quals d'aquesta manera podien comptar amb solvència suficient per a obtenir hipoteques i altres tipus de crèdits i ampliar i expandir els negocis. Cal destacar l'anàlisi de les diferents formes de cessió de l'ús de la terra, on destaca la varietat dels establiments, típics de la «refeudalització» de l'edat moderna arreu d'Europa, i que permetien compensar la caiguda dels censos, la reocupació de les tinençes vacants per motius diversos, i el consegüent canvi o adequament de les condicions dels establiments segons les possibilitats i els interessos dels senyors. Els tres models de cessió de la terra, àmpliament documentats, es centren en la masoveria –més pròpia de les zones interiors del Principat que no les del litoral–, el subestabliment, i el contracte de rabassa morta que, com és prou conegut, era de fet un establiment emfitèutic temporal. Els Desbosch també establiren directament les terres que es reservaven per tal

de conrear-hi vinya, sobretot a l'entorn immediat del castell de Vilassar. La multiplicitat i varietat dels exemples adduïts permeten precisar els canvis i les adaptacions a llocs, climes i temps en el transcurs dels tres segles objecte de l'estudi. Singular atenció es presta a la masia i al mas, com a unitat d'explotació i d'estructuració del territori i de la mateixa senyoria dels Desbosch; hom dissecciona amb minúcia aquesta realitat i a través de l'estudi dels capbreus-llevadors se n'ofereix una interessant relació i comparació, des del segle XIV fins als llevadors del segle XIX. Destaca l'estabilització dels emfiteutes dels masos un cop superada la crisi del segle XVII, la política familiar de l'hereu, així com la tendència a concentrar patrimoni, que no sols augmentarà molt els béns de la família, sinó que permetrà una política de sostsestabliments i de contractament de mà d'obra barata, ja sigui del petit pagès del Maresme o de nousvinguts de l'altra banda del Pirineu. Entre els drets i rendes del senyoriu, s'hi fa un esment rellevant i ben encertat dels monopolis o destrets que, en plena edat moderna, encara constituïen una important font d'ingressos i foren cobejats tant pels titulars de la jurisdicció feudal com pels comuns o universitats. Precisament l'obra objecte de consideració posa en relleu l'interès tothora viu per part de les universitats de la baronia dels Desboch d'apoderar-se d'aquests monopolis i com promouen tota mena de plets per obtenir-los. Entre els monopolis analitzats no hi manquen els molins, especialment els d'Argentona, les ferreries o fargues de destret, on s'adobaven eines o se'n feien de petites i es ferrava el bestiar, i es troben emplaçades en els municipis d'Argentona, Premià, Cabrils i Cabrera; de cadascun se'n dóna àmplia referència amb notícies curioses sobre els diversos ferrers que declararen tenir farga de destret al llarg de la Baixa Edat Mitjana i tota l'època Moderna. Com a monopoli senyorial, també s'hi compta la venda d'aliments bàsics com el pa, el vi, la carn i el peix, la venda dels quals, a les botigues corresponents, sempre fou motiu de constants tensions entre la baronia i els comuns.

Dins del bloc dels drets i rendes del senyoriu cal destacar l'atenció prestada a la problemàtica de la capbreuació i del capbreu mateix, com també les causes de capbreuació, bàsicament degudes o condicionades pels processos judicials iniciats pels senyors contra els seus vassalls de la baronia, dels quals, en el cas concret de Vilassar, se n'han conservat catorze en el període que va del 1592 al 1731. A través d'aquestes fonts històriques s'analitzen les tipologies dels censos, les seves reconversions i adequacions, els valors d'aquests censos quan són pagats en espècies i, sobretot, les resistències als pagaments i com aquestes resistències condicionen la renda senyorial dels Desbosch. A part, però no menys importants per la seva incidència sobre les persones, s'ha incorporat en aquest bloc la renda eclesiàstica: delmes i primícies que afecten sobretot el sosteniment de parròquies i capelles dels diversos indrets de la baronia; els beneficis eclesiàstics també són considerats com a font de rendes. Tot i que té un tractament menor, cal destacar les referències a la venda de censals, com a sistema de crèdit, al qual s'apuntaven tant l'estament nobiliari, com l'Església i les diverses universitats. Finalment, entre les clàssiques rendes del senyoriu hi destaquen les derivades de l'exercici i administració de la justícia, amb l'establiment de batllies i notaries, en un complex sistema interrelacionat que incrementava el

control dels homes, però donava també lloc a nombroses interferències i discussions, ja sigui amb els batlles reials o amb els veguers. L'apartat conclou amb una referència a l'aplicació del Reial Cadastre borbònic i la liquidació del règim senyorial per part dels governs liberals del regnat d'Isabel II.

L'obra es complementa amb la imprescindible cartografia i un imponent nombre de quadres-resums dels diferents apartats que componen l'obra. Com recorda l'autora en les conclusions, aquest estudi permet observar la continuïtat de les estructures feudals en plena època moderna, defugint les generalitzacions per a la Catalunya de l'època moderna i destacant les peculiaritats de funcionament d'una baronia del Maresme, sobretot les tensions i lluites entre les universitats, en mans d'una burgesia en ascens, i la vella noblesa representada per la família Desbosch.

Prim BERTRAN

Ramon ALBERDI, *La Madre Ana Alberdi (1912-1998). El encanto de la experiencia cristiana*. Madrid, Editorial CCS y Concepcionistas Franciscanas 2004. 277 p.

Suggeridora biografia (elaborada amb els nous mètodes de l'anomenada «història oral», i àmpliament reforçada amb documentació d'arxiu) de la religiosa concepcionista franciscana Sor Ana Alberdi (María de la Concepción Cruz Alberdi Echezarreta, 1912-1998), abadessa del monestir madrileny de «La Latina» (anys 1953-1990, amb un trienni d'interrupció: 1984-1987), on havia ingressat el setembre de 1931. L'autor, religiós salesià i nebot de la M. Alberdi, és un reconegut i avesat expert en història eclesiàstica contemporània. En aquesta darrera investigació, de manera acurada i amb gran detallisme, ens ajuda a penetrar en el món interior i en l'espiritualitat concepcionista de la religiosa biografiada. Remarquem que tenen un interès molt especial les pàgines 53-97, en les quals se'ns ofereix una síntesi, molt reeixida, de la complexa història i expansió de l'Orde de la Immaculada Concepció (= concepcionistes franciscanes) i, sobretot, la gran vàlua de les pàgines 116-128, on es troba un minuciós estudi de l'impacte de la guerra civil i persecució religiosa en el monestir de «La Latina». Felicitem Ramon Alberdi per tan sòlida aportació a l'estudi de l'experiència contemplativa i mística dins del carisma franciscà i concepcionista, en el marc de la vida religiosa del segle vintè, publicada en l'escaiença del 150 aniversari de la definició dogmàtica de la Concepció Immaculada de Maria, tal com s'expressa a la p. 5.

Valentí SERRA

Bíblia del segle XIV: Èxode, Levític. Transcripció a cura de Jaume RIERA i SANS. Aparats crítics, notes i glossari a cura de Pere Casanellas i Bassols. Estudi introductori d'Armand Puig i Tàrrach, Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya - Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2004, CXL + 248 + 248 p.

Els catalans del segle XV podien llegir la Bíblia en la seva llengua. Avui, els catalans de principis del segle XXI, podem repetir aquesta experiència llegint les versions dels llibres de l'Èxode i del Levític que formen part del primer volum del *Corpus Biblicum Catalanicum*, que s'acaba de publicar, obra de Jaume Riera (transcripció del text dels tres manuscrits medievals conservats que contenen aquests llibres bíblics), Pere Casanellas (codirector del projecte i director editorial, responsable a més dels aparats crítics, notes i glossari) i Armand Puig (codirector i autor de l'estudi introductori).

El *Corpus Biblicum Catalanicum* (CBCat) (projecte integrat en el *Corpus Escriptorum Cataloniae*) es proposa l'edició crítica de les traduccions bíbliques en llengua catalana fins a l'any 1900 i ha estat promogut per l'Associació Bíblica de Catalunya. El projecte compta amb l'alt patrocini de la Generalitat de Catalunya, el Govern d'Andorra, els bisbats de Catalunya, els bisbats de les Illes Balears i el bisbat de Perpinyà. Aquest volum està dedicat a la bona memòria d'aquell gran erudit, el pare Guiu Camps i Reverter (1915-2001), monjo de Montserrat i impulsor d'aquest projecte, que tants biblistes catalans tenim com a mestre.

El volum que ressenyem, acabat de publicar el mes de setembre del 2004, constitueix una fita en la història de la cultura catalana. L'erudit professor Pere Casanellas i Bassols, codirector del CBCat, en un article interessantíssim publicat en el *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya* 79 (març 2003), pàgines 67-74, intitulat «De la Bíblia Catalana al Corpus Biblicum Catalanicum: un projecte amb gairebé un segle d'història» feia memòria de les vicissituds i dels diversos projectes d'edició de les versions catalanes medievals de la Bíblia (cap dels quals no aconseguí arribar a bon port). El primer projecte presentat per Raymond Foulché-Delbosc (1864-1929) l'any 1906, va ser assumit per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1908 i abandonat l'any 1914, sense que se'n sàpiguen els motius. La represa va venir de la mà del pare Guiu Camps, en el marc de l'Associació Bíblica de Catalunya, entre els anys 1975-1977. L'excés de feina que els projecte comportava va fer que restés també abandonat fins que l'any 1997, el gran biblista català doctor Armand Puig i Tàrrach el va tornar a reprendre. Amb la incorporació en la direcció del projecte del doctor Pere Casanellas i la publicació del present volum (que porta el número 3 dins la serie del CBCat) l'antic projecte, després de gairebé cent anys d'història, ha arribat a bon port en forma d'un primer volum.

L'obra consta de tres parts clarament diferenciades: *a)* Estudi introductori;

b) Glossari (i notes del text català); i *c)* Edició sinòptica del text llatí de la Vulgata i dels manuscrits Peiresc, Egerton i Colbert que contenen la versió catalana dels llibres bíblics de l'Èxode i el Levític.

Comentaré aquestes tres parts per ordre invers. El text bíblic consta de quatre columnes. La primera presenta el text llatí de la Bíblia Vulgata segons l'edició

coneguda com a *Vulgata Stutgartiensis*. Aquesta columna presenta dos aparats crítics: el superior presenta les variants textuais dels grans manuscrits europeus i l'inferior col·laciona quatre manuscrits de la Vulgata de l'àmbit catalanollenguadocià (*G*: Girona, primera meitat del segle XIII; *M*: Montpeller, segles XII-XIII; *T*: Tarragona, inici del segle XIV; *V*: Vic, any 1268). Mai abans de la publicació d'aquest volum no s'havien estudiat les vulgates que circulaven per terres catalanollenguadocianes a l'edat mitjana. Aquest sol fet ja és una fita científica de primera magnitud. Els manuscrits que contenen el text català que s'editen en columnes paral·leles a la de la Vulgata són: Colbert (Bibliothèque Nationale. París. Acabat el 8 d'agost del 1461); Egerton (British Library. Londres. Acabat el 29 d'octubre del 1465); Peiresc (Bibliothèque Nationale. París. Copiat ca. 1460-1465). El treball filològic de transcripció i edició ens sembla modèlic.

El "Glossari" preparat per P. Casanellas juntament amb les notes filològiques que acompanyen el text català medieval) contenen tanta –i tan interessant– informació filològica i lingüística que constitueixen veritable obra mestra de rigor i d'erudició.

El treball lexicogràfic ha permès fer aportacions de notable interès als dos grans diccionaris històrics de la llengua catalana: el *Diccionari catalo-valencià-balear* d'A. M. Alcover i F. de B. Moll i el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* del meu mestre Joan Coromines. Així, per exemple, es confirmen les etimologies que Coromines proposava per al mot *comoldre* 'reduir a pasta' i *perestatge* 'muntant de porta'; es desmenteixen les etimologies que el DCVB proposava per a *embragar* 'tapar les esclatxes amb braç (: fang)', *desdenyar-se* 'indignar-se', *amendosos* (variant d'*ambdós*); rectifica Coromines pel que fa al gènere del mot *ret*, que el gran lingüista creia que era sols masculí i que aquests textos demostren que també s'usava en forma femenina. El Glossari del CBCat documenta també força mots o accepcions que no havien estat documentats fins ara: *aurèol* 'd'or'; *bruc* 'mena de llagosta sense ales'; *ulcus* 'úlcer, nafra'; *ajustament* 'unió sexual, coit'; *títol* 'làpida, pedra amb una inscripció'. En altres casos, aquest "Glossari" permet documentar en època medieval mots que fins ara sols havien estat recollits en textos dels segles XIX-XX: *aixenglonar* 'esgotimar'; *canal* 'abeurador'; *pol·luir* 'embrutar (moralment), impurificar'; etc.

Tot plegat fa que ens trobem davant d'un veritable banquet filològic, amb moltíssims plats saborosos servits a les persones interessades per la llengua catalana antiga.

El treball que obre el volum és l'"Estudi introductori" signat per Armand Puig i Tàrrach, entusiasta defensor i promotor d'aquest projecte dins el marc de l'Associació Bíblica de Catalunya. A. Puig és un home intel·ligentíssim que ha portat a terme, contra tota mena d'adversitats, projectes que bé podem qualificar de gairebé titànics, com ara la Bíblia Catalana Interconfessional (⁷1999[¹1993]). Si aquest volum del CBCat ha arribat a port ha estat en bona part per la seva obstinació.

L'"Estudi introductori" situa en el context del que podríem anomenar una «tesi documentària», que no ha passat mai per ser una hipòtesi:

«Els manuscrits Peiresc, Egerton i Colbert constitueixen la base textual de l'anomenada «Bíblia del segle XIV» pel que fa als llibres de l'Èxode i el Levític. Els únics tres manuscrits existents d'aquests dos llibres han de ser datats al tercer quart del segle XV [...]. Ara bé, aquests manuscrits contenen no una sinó dues traduccions bíbliques. La primera, la que correspon a la *Bíblia del segle XIV*, va ser una traducció de tots els llibres bíblics al català i devia concloure's al tercer quart de segle, potser pels volts de l'any 1370. És probable que els qui elaboraren per primera vegada una Bíblia completa en llengua catalana es valgessin, en part, de traduccions realitzades anteriorment, en el decurs del segle XIV o fins i tot a finals del segle XIII [...]. Tanmateix, una secció molt considerable de llibres fou el resultat del treball de traducció esmentat, probablement dut a terme en temps del rei Pere III, en el tercer quart del segle XIV. Els llibres de l'Èxode (manuscrits P i C) i del Levític (manuscrits P i C, i E de 2,2 a 18,2), són testimonis d'aquesta primera traducció. La segona traducció és testimoniada tan sols pel text del llibre de l'Èxode i bona part del llibre del Levític (fins a 2,2; i des de 18,2 a 27,34) tal com es troben en el manuscrit E. Aquesta segona traducció ha de ser situada probablement entre el darrer quart del segle XIV i els inicis del segle XV. L'anomenarem *Traducció bíblica incompleta* (p. XVII)».

Aquests són els elements axiomàtics de l'estudi. Acceptat això -tot i que enlloc no es diu on es fonamenta aquesta certesa- l'estudi presenta les característiques de la traducció subjacent a la Bíblia del segle XIV, els elements fonamentals de la «segona traducció incompleta» i els itineraris que han seguit les «dues traduccions» fins a arribar als tres manuscrits de finals del segle XV que s'editen en aquest volum del CBCat.

És molt probable que el conjunt d'elements arcaics en el lèxic que es troben en els textos d'aquesta edició remuntin a versions del segle XIV, però trobo que hauria estat més prudent parlar de la «versió catalana de la Bíblia segons els manuscrits del segle XV», que és l'única data certa que tenim. La hipotesi de les «dues traduccions» és suggeridora, però, com es pot arribar a saber que només eren dues? I com és que la segona era «incompleta»? No podria haver estat el resultat d'una simple revisió *ad hoc*? Les preguntes segurament podrien anar creixent.

En conjunt el treball del CBCat és espectacular: l'edició és curada amb escrupolositat i el servei a la cultura catalana absolutament impagable i mereixedor de tots els elogis possibles.

Penso que si el meu amic, l'escriptor ja traspasat Vicenç Riera Llorca (Barcelona, 1903-Pineda de Mar, 1991), hagués pogut escriure ara el seu llibre *9 obstinats* (1971), hauria afegit a la nòmina Pere Casanellas i Armand Puig, perquè gràcies a la seva pertinàcia han portat a bon port la primera tramesa d'un projecte centenari de primera magnitud cultural.

JOAN FERRER

Juan ANDRÉS MORELL. *Bolònia, Florència, Roma. Cartas familiares I*. Ed. Enrique Jiménez López. Publicaciones Universidad de Alicante Alicante, 2004. 559 p.

El pare Miquel Batllori havia donat a conèixer alguns dels jesuïtes de la Província d'Aragó exiliats a Itàlia per l'expulsió d'Espanya de l'Orde decretada per Carles III, residència que es perllongaria per la posterior supressió de l'Orde pel papa Climent XIV. Entre ells sobresortia la personalitat del valencià Joan Andrés Morell, un dels humanistes més importants del seu segle.

Ara, la present obra, considera en profunditat la figura d'aquest exiliat, i ho fa un dels millors coneixedors d'aquest període. En aquest primer volum E. Jiménez López edita i comenta dotze cartes que el valencià envià desde Màntua al seu germà Carles que vivia a Espanya i que anà publicant. L'editor ha seleccionat les cartes que es refereixen a Bolònia, Florència i Roma, reservant les altres per següents volums. Jiménez López, a més, redacta una excel·lent introducció-estudi dividida en quatre apartats: el primer de caràcter biogràfic, i els altres que recullen les impressions que rebé Andrés durant les seves visites a aquelles tres esmentades ciutats i va transmetre per carta al seu germà.

Ja en la biografia d'Andrés, demostra Jiménez López els coneixements que té de la història general de l'Orde, i en particular del seu biografat. Indica les diverses cases en què visqué i estudià, començant pel noviciat de Tarragona, tot desseguint les matèries que en cada una d'aquestes cases va anar assimilant. Assenyala, també, els companys amb qui va conviure i amb els qui tant a Espanya com després a Itàlia, durant l'exili, mantindria contacte d'amistat i científic.

L'editor recalca la diferent mentalitat ideològica dels jesuïtes de la província d'Aragó, en aquell moment, més oberts que no pas els de la resta d'Espanya. Això es manifestaria, en l'aspecte exterior, en llur producció literària. En aquesta introducció se'ns presenta també la polifacètica creació científicoliterària d'Andrés, especialment la seva obra *Dell'Origine, progressi e stato attuale d'ogni Letteratura* culminada el 1799, extraordinària exposició (en 7 volums) que palesa la cultura universal d'aquell abate «estranger» en terres italianes.

La introducció continua exposant el missatge d'aquelles cartes. Si Andrés hi manifestava la seva fina intuïció, i el seu immens interès pel món de la cultura que l'enlluernava, no és menys admirable la presentació que en fa Jiménez López. El primer escriu sobre les biblioteques que visita, sobre les riqueses dels seus manuscrits, convenientment catalogats, sobre els variats museus, sobre les diverses acadèmies, observatoris, universitats, etc. La seva prodigiosa memòria li permet establir comparacions entre les que va visitant en les tres principals ciutats i sobre la validesa de llurs bibliotecaris o directors, amb els quals mantindria una sincera amistat. El segon, Jiménez López, per la seva part, no demostra menys cultura en la presentació d'aquest immens material.

Més d'una vegada es queixarà Andrés al seu germà Carles del poc interès que mostren els nobles espanyols en pro de la cultura; i això li dol. A Itàlia hi ha grans mecenes que han creat i mantenen aquelles manifestacions artístiques. On es poden trobar a Espanya?, es pregunta.

Andrés, en escriure les seves cartes, pensa ensems en Itàlia i en Espanya, com encertadament afirma el comentarista. És una mena de trasvassament d'informacions: tampoc a Itàlia coneixien totes les riqueses espanyoles.

La vàlua dels seus escrits li va obrir les portes de les acadèmies més famoses i d'algunes àdhuc en fou anomenat membre honorari.

La seva mirada no és merament narrativa ni sempre les seves observacions són positives, ni manquen les crítiques, i quan el seu judici no coincideix amb el d'altres no ho amaga, exposant-ne, alhora, els seus motius.

En aquests tres apartats, podem gaudir de l'extraordinària abundor cultural de les tres esmentades ciutats de Bolònia, Florència i Roma, i alhora del magnífic marc en què les recrea i fa present el comentarista, amb una gran riquesa d'informació. Restablerta la Companyia de Jesús, pel papa Pius VII, Andrés reingressà a l'Orde i hi morí a Roma, el 1817.

La segona part del volum reproduceix les onze cartes escrites, totes elles des de Màntua, entre el 1785 i el 1786, al seu germà Carles comunicant-li les vivències al llarg de les seves visites a les esmentades ciutats i rodalies. Jiménez López, en innumerables notes, il·lustra i aclareix les afirmacions de l'exjesuïta tot situant-les en aquell moment històric.

No voldríem acabar aquesta breu nota sense insistir, una vegada més, en la importància d'aquest volum per la seva riquesa documental i pel magnífic retrat que ens dona de la vida cultural d'aquella part d'Itàlia a les darreries del segle XVIII. L'obra té un índex onomàstic i està esplèndidament presentada. Felicitem Enrique Jiménez López per la seva extraordinària tasca i esperem, amb interès, l'aparició dels següents volums.

ANTONI BORRÀS I FELIU

Eduardo ARROYO, *Josep Torras i Bages*. (Gent nostra, 127). Barcelona, Infiesta editor 2004. 94 p.

Aproximación al pensamiento y obra cultural y pastoral, junto con una breve biografía de carácter divulgativo, sobre la egregia figura del prelado catalán Josep Torras i Bages (obispo de Vic, 1899-1916) que el autor, muy acertadamente, sitúa en la corriente del pensamiento tradicionalista, en la línea de Jaume Balmes, Vázquez de Mella, etc. En esta nueva aproximación a la vida y obra de Torras y Bages, se intenta revitalizar la figura del venerable prelado, vindicando el lugar eminente y prioritario que le corresponde en la vertebración de la Cataluña contemporánea. Se ofrecen abundantes ilustraciones de carácter complementario, y hallamos una sumaria orientación bibliográfica en las breves notas críticas que acompañan el texto.

A.S.T.

Albert DRESAIRE GAUDÍ, *El pessebre a Mataró. Història d'una tradició viva*. Mataró, Associació de Pessebristes 2004. 207 p.

Extraordinària monografia sobre la història i pervivència del pessebrisme a la ciutat de Mataró, que va des dels pessebres amb figures de cera que preparaven les monges caputxines per regraciar llurs benefactors (vegeu p. 22), passant pels peculiars pessebres del carmel teresià i els monumentals «Betlems» de les parròquies, junt amb els casolans de les llars, fins arribar als acurats i artístics pessebres en diorama dels nostres dies. L'autor, Albert Dresaire, expert en la construcció de betlems o pessebres, havia publicat ja alguns treballs i estudis sobre l'art de construir pessebres, així com, també, sobre l'art i l'espiritualitat pessebrística, de clara i fonda arrel franciscana que, tal com recorda el prologuista de l'obra, Josep Mola (president de l'Associació de Pessebristes de Mataró) la representació plàstica del misteri del nadal de Crist és tothora configurada per la «tendresa, poesia, art i espiritualitat» que, cada any, ens porta amb la seva naixença el Príncep de la Pau (p. 7).

Aquesta monografia sobre el pessebrisme a Mataró s'enceta amb una bella síntesi de la història del pessebre que Albert Dresaire remunta, òbviament, al Nadal de Greccio de 1223 i, a tall d'il·lustració complementària, l'autor reproduceix, molt encertadament, el fresc que el pintor mataroní Jordi Arenas realitzà, el 1997, per al presbiteri del santuari barceloní de la Mare de Déu de l'Ajuda (p. 13). En un segon capítol s'examina l'origen del pessebre a Mataró (on els caputxins tenien convent des de l'any 1611, sense, però, que consti documentalment que fossin els introductors i promotors del pessebrisme mataroní, cf. p. 21). És particularment interessant, i medul·lar en la monografia, el capítol dedicat a la popularització del pessebre casolà o familiar durant la dinovena centúria (cf. p. 33-42), juntament amb el capítol titulat «El naixement del pessebrisme mataroní, 1902-1926» que tracta del pessebrisme en les escoles i en diversos cercles i associacions mataronines de les primeres dècades del segle vintè (cf. p. 43-56).

Més enllà de l'interès local, cal assenyalar la gran vàlua de les notícies aplegades a les p. 57-115 sobre els diversos concursos de pessebres mataronins (els promoguts per la revista catòlica *Pensament Marià*, anys 1926-1935; la història de la naixença de l'associació de pessebristes l'any 1935; els concursos de pessebres promoguts pel «Foment mataroní», anys 1939-1959), etc. La darrera part de la monografia aborda l'actualitat (i vitalitat!) del pessebrisme mataroní, des del renaixement de l'Associació de pessebristes l'any 1959 fins als nostres dies, amb notícies i detalls, molt inèdits, sobre els figuraires de Mataró (p. 95-186). Felicitem l'autor per tan valuosa aportació a la història del pessebrisme del nostre país, tot posant en relleu la bellesa i qualitat de les abundoses fotografies que acompanyen l'edició.

V.S.

Inès CASTEL-BRANCO, *Camins efímers cap a l'etern. Interseccions entre litúrgia i art*. Barcelona, Editorial Cruïlla 2004. 192 p.

Inès Castel-Branco és una jove arquitecta portuguesa ha participat en un màster sobre arquitectura, art i espai efímer, i prepara una tesi doctoral sobre els espais de la litúrgia i el teatre.

En el llibre *Camins efímers cap a l'etern* estudia en profunditat el significat de l'efímer en la litúrgia i la seva relació amb l'art teatral.

Aquesta investigació, basada en una extensa bibliografia, que li permet albirar com són els llenguatges de l'art, del culte de la forma i variació en el transcurs de la història de les disposicions en planta del temples, per tal de ser escenaris dels actes litúrgics, en tant que expressions teatrals de caràcter efímer, però vinculats al concepte de l'Eternitat i la presència de Déu.

Més endavant especula sobre l'art modern, la fractura que suposa amb la tradició a causa de la secularització proposada per les avantguardes.

Menciona la frase de Nietzsche sobre «la mort de Déu» i exposa que l'art sagrat, basat en la bellesa i l'harmonia de les proporcions del temples, deixà pas al segle xx a una exagerada simplificació que mena a una pobresa expressiva, en la qual es fa difícil trobar un ambient propi per a una elevació de l'ànima.

Explica l'intens anticlericalisme, la desmitificació del culte cristià i exposa les interpretacions especialment deformades de les normes del Concili Vaticà II.

És evident l'intent de reconduir la litúrgia, i en general l'art teatral, a formes comunitàries i de caràcter laic.

A tall de conclusió, l'autora admet que el cristianisme és i serà sempre la més sacramental de les religions, la que exalta de manera més potent la forma concreta, l'encarnació del misteri dins del món.

D'aquesta manera obre una porta d'esperança en el món de l'art modern convertit en una cerimònia de confusió, d'elogi de l'absurda negociació dels principis fonamentals de la ment humana.

Joan BASSEGODA NONELL

Lluís M. GRIGNION DE MONTFORT, *L'amor de la Saviesa eterna*. Traducció al català de Josep M. Gregori i Cifré. Publicacions de l'Abadia de Montserrat (El gra de blat, 183), 2005, 170 p.

Aquesta versió al català de *L'Amour de la Sagesse éternelle* segueix el text crític de l'edició francesa publicada per les Éditions du Seuil, a París, el 1966, dins de les obres completes de Sant Lluís M. Grignon de Montfort (1673-1713), on s'edita el text del primer manuscrit, elaborat entre els anys 1703-1704. El traductor, el musicòleg i estudiós Josep M. Gregori, ha revisat les notes crítiques i ha completat les citacions bíbliques i patristiques per tal de complementar l'exegesi crítica de l'edició francesa, amb algunes notes complementàries afegides per tal d'aclarir determinats aspectes de la present traducció. *L'amor*

de la Saviesa eterna és un llibre que ajuda a viure a fons les exigències de la vida espiritual, perquè ensenya admirablement a practicar les renúncies i adquirir les virtuts cristianes, talment una bella i pregonada síntesi de l'espiritualitat montfortiana, fonamentada en els llibres sapiencials del Vell Testament, duts a la seva culminació per les paraules de «saviesa» de Crist i per les reflexions de sant Pau, sempre a través d'una filial devoció a la Mare de Déu que ens condueix a Jesús Salvador, «Saviesa eterna».

V.S.

María Dolores PÉREZ MARÍN Sch, P.: *Escolapias en Andalucía*. Servicio de Publicaciones, Universidad de Córdoba, 2005. 748 p.

Paula Montal obrí la primera escola a Figueres el 1829. Fins al 1863, la institució s'expansionà per terres catalanes, excepte la fundació de Sóller el 1857. El 1863 va fer el salt cap a l'interior de la península i fundà una casa a Madrid. En el Capítol General de 1871 celebrat a Sant Martí de Provençals s'acordà la erecció de dues noves cases, l'una a Lucena (Andalusia) i l'altra a Carabanchel Alto a fi de poder formar amb la base d'aquestes tres cases de fora de Catalunya una nova província, la de Castella (p. 192).

Amb la seva tesi doctoral, l'autora vol apropar-nos a les cases que les religioses escolàpies han tingut i tenen a Andalusia. El títol del llibre així ho expressa, però creu indispensable la presentació prèvia de l'obra de Mare Paula. El recorregut per les cases andaluses no serà més que anar confirmant a base de documentació com han acomplert la intuïció i empremta de la fundadora. Per això dels cinc objectius que es proposà (p. 35) només l'últim incideix expressament en les fundacions d'Andalusia, els altres es refereixen a Paula Montal i a la seva obra.

Reproduïm els cinc objectius: 1. Estudiar la Institució Escolàpia, la seva identitat, les notes específiques i diferencials en relació amb les altres congregacions. 2. Presentar la figura de Paula Montal, la seva fundadora, amb els perfils reals de la seva existència. 3. Mostrar el seu pensament docent amb la primacia, oportunitat i qualitat que va tenir. 4. Oferir la singularitat excepcional en la relació Escolàpies-Escolapis. 5. Estudiar la història d'aquesta Institució, del seu projecte educatiu i carismàtic, en cada una de les cases de les Escolàpies a Andalusia.

La mateixa autora al final del seu treball dóna raó d'haver acomplert els objectius. Crec, però, que també nosaltres en recórrer les pàgines del llibre podem emetre el nostre veredict; per això indicaré el que crec haver trobat referent a cada un dels cinc objectius i en ressaltaré aquells aspectes que considero més rellevants o originals.

Els trets que diferencien les escolàpies de les altres congregacions religioses nascudes el segle XIX són —segons l'autora del llibre que comentem— que la fundadora és una dona i que el seu carisma o objectiu és únicament l'ensenyament

de les noies. El contacte de Paula amb els escolapis es produí el 1846 quan ja feia disset anys que feien escola a Figueres i a Arenys de Mar. L'única fundadora és, per tant, Paula Montal: ella va concebre la idea i la posà en marxa. Mai cap escolapí s'ha atribuït el títol de fundador. La quasi totalitat de les altres congregacions va sorgir per iniciativa d'un sacerdot, generalment exclaustrat, que animà una noia o dona a fer el pas de ser la iniciadora d'una institució religiosa. En aquest aspecte, les escolàpies es diferencien de la resta de congregacions femenines de l'època.

La segona característica assenyalada en la tesi és que l'única dedicació és l'ensenyament de les noies, quan generalment totes les congregacions femenines de l'època es dediquen al mateix temps a l'ensenyament i a serveis sanitaris a hospitals i clíniques o a l'atenció de gent gran. Aquests trets fundacionals acosten les escolàpies a l'origen dels escolapis amb els quals mantindran, a la llarga, unes fraternals relacions.

Podríem encara afegir una altra similitud amb els escolapis: Josep de Calassanç fundà la primera escola a la parròquia de Santa Dorotea de Roma el 1597 en veure que la majoria de nens no podien anar a escola, la qual cosa creava un problema social degut a la vagància, els mals costums que s'agafaven al carrer i la manca de preparació amb què després es trobava aquella munió d'infants quan accedien al món laboral: moltes vides quedaven destruïdes i marcades des de la primera infància. També un problema social despertà en la jove Paula Montal la voluntat d'atendre tantes nenes que no tenien cap sortida digna quan volien anar a treballar: no estaven preparades i quedaven a albir de qualsevol aprofitat. En tots dos casos, el problema social d'abandonament de la infància porta a obrir escoles; no hi ha en el primer moment cap pensament en crear una institució religiosa.

Paula Montal començà l'escola a Figueres el 1829, és a dir, abans de la supressió de religiosos i el contacte amb els escolapis es produeix el 1846 cinc anys abans del Concordat entre l'Estat espanyol i la Santa Seu: Concordat que va permetre novament l'existència dels religiosos a Espanya i a partir del qual es produí la gran florida de congregacions religioses femenines a Catalunya. L'originalitat de Paula Montal cal situar-la des de la concepció de la seva obra. Originalitat ben independent de la seva posterior relació amb els escolapis.

Veiem també que Paula Montal començà l'obra d'educació de les nenes abans de la supressió de religiosos de 1835 amb les lleis de Mendizábal. Com a institució religiosa, sí que sorgirà després, quan ja feia un bon grapat d'anys que existia.

La intuïció de la marginació que la dona patia en el primer terç del segle XIX a Catalunya és una bona percepció, però encara s'ageganta més si veiem que Paula Montal hi donà una resposta ben encertada i singular. A Espanya, ja hi havia una legislació sobre l'ensenyament i en els anys següents s'anà ampliant tant la que feia referència als nois, com a les noies. La legislació feia distinció de sexes; les escolàpies comencen acceptant la legislació vigent. Van a les nenes perquè són les més marginades i desateses i són les lleis les que fan la distinció de sexe, no elles. Però la idea bàsica és l'educació de la infància sense distinció; per això –afirma la doctora Pérez Martín en la p. 112– quan la

coeducació es va implantar en totes les escoles, les escolàpies no varen tenir cap problema a aplicar-la en els seus col·legis com la cosa més normal.

Com Calassanç, Paula Montal s'adonà que la Primària no podia ser únicament un ensenyament propedèutic per al llatí o Secundària, sinó que havia de tenir un valor en ell mateix i servir per a preparar i presentar-se millor a la feina. L'autora del llibre fa notar que ensenyar a «fer puntes» no és el mateix que ensenyar «les matèries pròpies del sexe o de la llar» (p. 126). Menys encara, el pas de les noies per l'escola no podia ser un mer entreteniment o preparació per a la llar. La dona havia de poder-se independitzar econòmicament; només així esdevindria una persona i ciutadana lliure. Per això a més de les matèries assenyalades per les lleis de l'Estat, ensenya de fer punta, és a dir, dóna una professió o ofici a la noia. Les puntes en aquell moment es pagaven bé perquè s'exportaven i donaven bons rendiments. L'ensenyament de fer puntes no es pot confondre amb «*las labores propias de su sexo*» com usualment es fa: era l'equivalent als coneixements d'aritmètica comercial que es donaven als escolapis. En tots dos casos es tracta de oferir a l'alumnat –noies o nois– una Primària completa, que permetés a la persona situar-se bé en el món del treball i en la societat. Potser l'autora s'excedeix quan afirma que hi ha un principi d'escola professional. No era una escola professional, sinó una Primària completa el que es programà Paula Montal per a la seva escola. Aquest plantejament no és pas cap infravaloració del que es feia, sinó, ben al contrari, es tracta d'una Primària de qualitat i categoria que servia per a la vida.

Una altra característica que assenyalava la doctora Pérez Martín és que la voluntat ben expressa de Paula Montal és la de fundar escoles. Seran escoles d'Església o catòliques, però primer i bàsicament seran escoles, perquè sense el substantiu no té valor l'adjectiu o aposició.

És evident que a les escoles de les futures escolàpies s'ensenya a pregar i es practicaren devocions, però amb la mateixa intensitat amb què es fa escola i es treballen les matèries diguem-ne profanes.

Els contactes per a entrar en una població acostumen a ser amb els ajuntaments, fet que les fa també semblants als escolapis. Però es dóna abans dels primers contactes entre les dues institucions educatives, com és el cas de la fundació de Figueres.

Els escolapis, a partir de 1845, quan una llei especial aprovada a les Corts espanyoles el primer de març restaurava l'orde a Espanya, es convertiren en l'instrument del govern per a implantar les reformes legals que l'Estat liberal volia dotar el país. La subjecció a les lleis de l'Estat que imposava la llei de restauració de l'Escola Pia convertia els escolapis en subjectes fàcils d'acomodació a les noves orientacions. No era un menyspreu de la institució calassànica, sinó una manera com aquesta institució podia servir el país i la societat. A la p. 114 i als apèndixs 1 i 2 p. 668-673 la doctora transcriu uns documents que acompanyen la petició de part d'un grup d'artesans de Madrid en el qual demanen fundació d'escolàpies a la capital d'Espanya. Segons aquests documents a Madrid encara no s'havien aplicat les lleis o decrets sobre ensenyament de les noies el 1857; per això aquell grup d'artesans demanaren que les escolàpies que estaven aconseguint bons resultats en els col·legis que ja

tenien funcionant a Catalunya, n'obrissin també un a Madrid i així les noies de la Vila i Cort podrien beneficiar-se d'aquests ensenyaments de «*grande utilidad*», com diu el document citat.

El 1846, Paula Montal entrà en contacte amb els escolapis PP. Jacint Feliu i Agustí Casanovas i s'adonaren de les línies paral·leles que seguien: l'única diferència estava en els més de dos segles que els religiosos tenien d'avantatge sobre les noves mestres que no eren encara ni religioses. Els escolapis oferiren a les filles de Mare Paula la seva legislació aprovada per l'Església –constitucions i regles– i les pregàries que practicaven en comú; les futures religioses s'hi acomodaren. Una institució no neix de l'altra, és un contacte entre ambdues amb l'enriquiment mutu.

Cal assenyalar una nova similitud entre les dues institucions. Calassanç obrí escola el 1597 i agrupà al seu entorn un grup de clergues que col·laboraren amb ell a l'escola. L'orde religiós Escola Pia no va néixer fins el 1617, és a dir, vint anys després. Un fet similar es donà amb Paula Montal, que si fundà la primera escola a Figueres el 1827, no aconseguí cap aprovació de l'Església fins després de 1847 amb els decrets de diversos bisbes i el 1870 en què el papa Pius IX aprovà les constitucions *ad experimentum*. Crec que en tots dos casos queda ben clara la finalitat i intuïció dels fundadors: l'educació dels nois i de les noies; la fundació d'una institució religiosa no té més sentit que donar suport i manteniment a l'obra de l'escola. Els qui s'acostaren a Calassanç a Roma o les qui s'ajuntaren a Paula Montal a Figueres sabien que l'escola era la feina a fer.

La doctora Pérez Martín analitza (p. 109 i ss.) el lema que resumeix tradicionalment el carisma de santa Paula Montal: «*Salvar les famílies ensenyant a les nenes el sant temor de Déu.*» Recorda que la frase no es troba textualment en cap dels escrits de Paula Montal, però que aquest va ser de veritat el seu pensament. Posa la nostra autora la frase en paral·lel amb la de Josep de Calassanç: «*Si els nens des de la primera infància assimilien una adequada formació en Pietat i Lletres se n'ha d'esperar amb tota seguretat un venturós reeiximent de la pròpia vida*» (usem la traducció oficial catalana de les constitucions de 1987). El sentit de Paula va dirigit més a la societat, mentre que Calassanç mira preferentment cap a la persona.

Aquesta Escola Pia femenina o Escolàpies Filles de Maria són les que el 1871 arribaren a Andalusia i obriren col·legi a la població de Lucena. La decisió del Capítol general que s'havia celebrat aquell any tal com recordàvem en començar aquesta recensió, és una vegada més una mostra de la sintonia escolapis-escolàpies. Calassanç va voler que les cases de cada país fossin independents: si es fundava a Nàpols, erigia la província Napolitana; si obria casa a Gènova, hi fundava la província de Ligúria. Les escolàpies el 1871 fan el mateix: obren una casa a Madrid i decideixen crear una nova província i per això fan dues fundacions més: Carabanchel Alto i Lucena.

La doctora Pérez Martín analitza cada una de les fundacions andaluses després de donar-nos un panorama general de la situació de l'ensenyament de la dona a Andalusia. És el cinquè dels objectius que s'havia autoimposat. En cada cas es fixa en la institució i en la marxa de l'escola o tasca educativa portada a terme per les religioses. En cada moment intenta –limitada moltes vegades per

la manca de documentació— oferir-nos el món complex de les escoles: mestres, alumnes, mètodes, llibres escolars, mitjans, activitats. Mostra la diferència entre les escoles anteriors i la novetat que hi aportaren les escolàpies. Més que poder parlar d'escoles, ens diu que les anteriors eren beateris, és a dir, estances on convivia un grup de senyores sense cap vocació d'educadores que si tenien cura de nenes (també hi tenien nens petits) era més per a guardar-les que per a ensenyar-les i on predominava la pràctica religiosa sobre qualsevol instrucció. Llegint aquests capítols que comprenen la major part del llibre, hom veu més clarament el que representaren les escolàpies en el món espanyol de l'educació en el segle XIX com a novetat pedagògica.

No cal dir que el llibre, com a tesi de doctorat, reuneix tots els requisits que exigeix aquest tipus de recerca i publicació. El llibre té 742 p. amb el text, fonts, bibliografia, apèndixs i índexs toponímic, antroponímic i temàtic.

Aquest llibre és proper a una altra obra sobre Paula Montal: *Madre Paula Montal, Educadora de la mujer* (Roma, Instituto de Hijas de María Religiosas de las Escuelas Pías, 2001). És un llibre de diversos autors que analitzen successivament el context històric, el carisma de Paula, la pedagogia escolàpia i l'espiritualitat de Paula Montal, acabant amb una extensa bibliografia en què s'enumeren 254 obres sobre la fundadora de les escolàpies. Les obres col·lectives amb autors de dintre i de fora de la institució sempre fan la impressió de mostrar aspectes amb molta profunditat, però hi manca normalment unitat i el rigor lògic que hi dona una obra d'un sol autor. Les anàlisis són més extenses en aquesta segona obra, però la visió sistemàtica i rigorosa de la tesi de Pérez Martín és més per a qui vulgui fer-se càrrec del conjunt; qui ja ho conegui i pensi aprofundir algun aspecte que s'acosti a l'obra col·lectiva. Les intuïcions de Pérez Martín pel que fa a la relació entre el pensament de Calassanç i de Paula també crec que superen les de l'altra obra.

Les escolàpies tenen en aquests llibres uns pilars sobre els quals analitzar la memòria de la seva història, de saber el que són a través del que han fet des del primer dia, d'aquell llunyà 1829 de Figueres.

Joan FLORENSA

Joan BADA I ELIAS, *Història del cristianisme a Catalunya*. Lleida-Vic, Eumo editorial i Pagès editors 2005. 299 p.

Visión de síntesis sobre las distintas presencias cristianas en los territorios de Cataluña (desde la romanización hasta nuestros días), con principal acento en la evolución y desarrollo de la Iglesia Católica en la Tarraconense, pero sin descuidar al laicado y los movimientos reformistas y heterodoxos a lo largo de los siglos, así como también la difícil penetración del protestantismo en los territorios ibéricos y las incipientes (y todavía minoritarias) implantaciones de la Iglesia Ortodoxa en la actualidad, en una perspectiva integradora y ecuménica. Destacamos la precisión en la exposición de los temas, la claridad de los plan-

teamientos a lo largo de la obra y, sobre todo, la situación de los acontecimientos en el contexto de la historia particular de Cataluña y general de Europa. Contiene unas conclusiones generales en que se pone en relación el hecho social con el hecho religioso (cf. p. 279-281), bibliografía selecta, cronología y glosario en p. 283-299.

A.S.T.

Enrique RAMIÈRE, S.J., *El Corazón de Jesús y la divinización del cristiano*. Barcelona, Scire 2004. 242 p.

El libro que se acaba de publicar no es nuevo, pero tampoco es viejo. Hace ya más de ciento cincuenta años que está escrito, pero conserva aún hoy una mayor actualidad. Estaba agotado en sus innumerables ediciones, y por eso la editorial Scire ha querido nuevamente ofrecerlo al público, ávido de volver a leer grandes clásicos.

Su autor, un demasiado poco conocido sacerdote jesuita, padre Enrique Ramière. Digo demasiado poco, porque su fama no se corresponde con la magnitud de sus obras y de su influencia. Este jesuita francés del siglo XIX fue el organizador y el máximo impulsor del Apostolado de la Oración, la más numerosa asociación de fieles cristianos del mundo. Gracias a la revista oficial de la asociación, fundada también por él, *Mensajero del Corazón de Jesús*, la devoción al Corazón de Jesús y la esperanza en el Reinado de su Amor se difundieron por todo el orbe. Otros libros suyos como *Las esperanzas de la Iglesia*, *Las doctrinas de Roma sobre el liberalismo...* también fueron muy conocidos y leídos, por la solidez de su pensamiento, la coherencia de su doctrina y su inquebrantable fidelidad a la Cátedra de Pedro. Además, el padre Ramière influirá decisivamente en la declaración del dogma de la Inmaculada por el beato Pío IX en 1854, será uno de los principales teólogos del Concilio Vaticano I, defensor de la infalibilidad pontificia, y se le verá como precursor de la consagración del mundo al Corazón de Jesús efectuada por Su Santidad León XIII en 1899. El padre Ramière será, en definitiva, un gran apóstol del Corazón de Jesús en el siglo XIX.

Precisamente es en esta obra, *El Corazón de Jesús y la divinización del cristiano*, donde su autor pondrá los fundamentos teológicos de esta devoción al Corazón de Jesús, para mostrar al mundo lo que los papas del siglo XX definirán como la «síntesis de la religión cristiana y la norma más perfecta de vida». El mismo título del libro da la clave para comprender su desarrollo. El fin de toda la obra de la redención es *la divinización del cristiano*, según aquello de san Atanasio: «el Hijo de Dios se hizo hombre para que el hombre fuera hecho hijo de Dios». Y la mejor manera para alcanzarla, según el padre Ramière, es la devoción al Corazón de Jesús, ya que Él es la fuente y el origen de donde brota nuestra divinización.

Si atendemos al índice del libro, cuyos capítulos son artículos que sucesivamente iban apareciendo en la revista *El Mensajero*, encontraremos la riqueza

magnífica con que expone esta verdad tan sencilla como profunda. En la primera parte, en cinco capítulos explica magistralmente cómo Dios quiere salvar a la humanidad por medio de su hijo Jesucristo, en cuyo Corazón habitaba toda la plenitud de la divinidad y de cuya plenitud todos recibimos gracia tras gracia. Por eso, nuestra divinización es la obra propia del Corazón de Jesús. En la segunda parte, Ramière explica por qué medios obra el Corazón de Jesús nuestra divinización, y analiza la Encarnación, la Redención, y la realidad de la gracia creada que brota del Corazón de Cristo, precisamente porque el nos envía realmente al Espíritu Santo (gracia increada), que poseía sin medida, y que es el sello de nuestra divinización. En la tercera parte analiza los medios particulares de nuestra divinización, que son los sacramentos, canales de la gracia, centrándose de manera especial en la Eucaristía. Y finalmente, en la cuarta parte, expone como conclusión que la devoción al Corazón de Jesús es la forma práctica de nuestra divinización, porque el Corazón de Jesús es el corazón divino de cada cristiano.

En definitiva, nos encontramos ante un libro profundamente actual, que une a la solidez teológica, la alta doctrina espiritual y la sencillez de su explicación, para que cualquier cristiano no letrado pueda encontrar el núcleo mismo de la fe y de la vida cristiana, el corazón de la Redención, que es el Corazón de Jesús y nuestra divinización.

Josep M. MANRESA LAMARCA

Giuseppe ALBERIGO, *El Concilio Vaticano II (1959-1965). Per la juvenesa del cristianisme*. Pròleg a l'edició catalana d'Hilari Raguer. Barcelona, Claret 2005. 195 p.

Un llibre que en la relativa brevetat de 195 atapeïdes pàgines *in quarto* ens permet de conèixer el treball que G. Alberigo ha fet i ha fet fer sobre el Concili Vaticà II, que ell va seguir molt de prop des de la seva joventut, i al qual ha dedicat la seva vida d'historiador en el seu *Istituto per le Scienze Religiose* de Bolonya.

Prenem-lo com una invitació a acudir a la totalitat de la que ja és la monumental *Història del Concili Vaticà II*, en cinc volums, en un estudi de les seves principals fonts i amb atenció a totes les seves circumstàncies. Va ser feta en un context geogràfic pròxim i amb una sintonia afectiva amb qui el va convocar i engregar –el papa Joan XXIII– i amb les figures que més el van marcar, amb una especial referència al prelat italià que Alberigo tenia més a la vora, el cardinal Giacomo Lercaro, arquebisbe de Bolonya, i els bisbes i teòlegs centreuropeus que més s'hi van fer sentir. Esperem que l'edició d'aquest petit llibre donarà ocasió a alguns lectors a introduir-se a continuació profundament en les vicissituds del Concili i en el contingut dels seus documents.

A d'altres els durà a apreciar l'empremta que han tingut en el Concili algunes persones, especialment les dels papes Joan XXIII –que el convocà– i Pau VI que en la seva part més llarga el dugué a terme, i com es palesa bé en alguns

passatges d'aquesta obra, en el procés redaccional d'alguns documents es presentaren moments difícils que requeriren intervencions decisives dels esmentats pontífexs per desencallar algun debat, com succeí amb l'esquema sobre la divina revelació que Joan XXIII, anant més enllà de la lletra del reglament, el va fer tornar per a ser redactat de nou, de manera que comptés amb la col·laboració del Secretariat per a la Unitat dels Cristians, i de tot això en sortí la tan apreciada constitució dogmàtica «*Dei Verbum*». I el mateix interès es va manifestar en relació amb altres temes relacionats amb l'ecumenisme, amb els jueus i les religions no cristianes, en què es va donar satisfacció a l'anomenada majoria conciliar que els va empènyer, i així no es van quedar en un producte exclusivament curial. Tot havia d'anar en la línia traçada pel papa Joan XXIII, de presentar la doctrina de sempre amb formes noves, i d'acord amb totes les distincions que calgui fer entre l'essencial i les coses secundàries.

Llegit aquest llibre des de Barcelona, es fàcil valorar el fet que estigui enriquit amb un pròleg d'un prestigiós historiador del nostre país: Hilari Ragner, i és evident que figura en aquesta edició per mèrits propis, i no solament per un encert dels editors de cara a la difusió que es desitja per a aquest llibre en el nostre àmbit cultural. El mateix Ragner, en començar el seu pròleg diu modestament que ha acceptat la invitació de l'editor català «sense cap més títol que el de ser deixeble, col·laborador i també amic de l'autor». I, cosa pròpia d'un historiador, evoca la circumstància en què es va produir la seva coneixença: Ragner era a Roma, el 1978, i hi estudiava Sagrada Escripura; va veure anunciades unes beques per a la formació d'historiadors en l'*Istituto* d'Alberigo a Bolonya, n'obtingué una, hi va anar i treballà sobre Joan XXIII. Encara hi podríem afegir una altra felicitat coincidència: el fet que un altre erudit monjo de Montserrat, el malaguanyat Evangelista Vilanova, hagi estat un dels variats i notables col·laboradors de l'esmentada *Història del Concili Vaticà II*.

I per la seva part Alberigo en la introducció explica també com va anar creixent la seva passió per la història, i en concret per la del Concili Vaticà II, arran de la convocatòria que Joan XXIII en va fer al final de la dècada de 1950, i de quina manera va passar, de l'estudi del concili de Trento a de l'altre que llavors s'havia de preparar, i que tot això va començar a redòs de Giuseppe Dossetti, aquell «*professorino*» universitari, que es va fer sacerdot, del qual Alberigo havia estat adjunt i amb el qual treballava a l'esmentat *Istituto per le Scienze Religiose*. I a més del mestratge d'aquest, Alberigo reconeix també el de l'alemany Hubert Jedin, amb qui treballà en l'estudi de la història dels concilis ecumènics.

Aquesta edició presenta, des de la perspectiva de l'autor i el seu entorn, una abundant bibliografia.

A quaranta anys d'aquells esdeveniments, i quan l'autor en té quasi vuitanta, i han estat ja editats i traduïts almenys a set llengües, els cinc volums de la *Història del Concili Vaticà II*, amb aquest petit llibre vol respondre a la pregunta que ell es fa: que se'n sap ara del concili, què en saben els seus néts i els joves de la seva edat?

Ferran BLASI BIRBE

Josep Maria ROVIRA BELLOSO, *Qui és Jesús de Natzaret*, Barcelona, Edicions 62, 2005. 384 p.

Ja tenim, per obra especialment d'A. Puig Tàrrach (vegeu *AnalTar*, núm. 77, 2004, p. 523-525), fonamentalment resolta la qüestió sobre què podem dir de Jesús des del punt de vista de la història; ens convé saber què pot dir-ne, des del punt de vista de la fe, un cristià del començament del segle vint-i-unè.

Mossèn Josep Maria Rovira Belloso, professor durant més de trenta anys a la Facultat de Teologia de Catalunya, ben conegut arreu com a profund teòleg, ens dóna una ampla resposta a aquesta segona qüestió.

Entenem que l'afirmació fonamental de la fe en Crist la posa Rovira en el mateix títol: la pregunta sobre «Qui és» (i no qui «va ser» o qui «era») Jesús de Natzaret. Això significa que la resurrecció de Crist no és equivalent a una simple valoració d'allò que va fer Jesús de Natzaret, sinó una continuació viva de la seva existència, que el fa «intercedir per nosaltres» i ser «causa de salvació eterna» per a tots aquells que se li acosten.

Al mateix temps, queda clar en el títol i en tota l'obra que aquell que «ÉS» és el mateix Jesús de Natzaret, que va viure i morir entre nosaltres i que la vida de Jesús, tal com la contenen els Evangelis, és el gran camí (en certa manera, l'únic camí) que tenim per conèixer aquell que «ÉS». L'autor no té inconvenient a reconèixer que aquest coneixement de Jesús (l'autor dirà «el veritable coneixement de Jesús») és el de la fe, i que la fe és do de l'Esperit, que no podem imposar a ningú, però que s'imposa al nostre esperit.

És típicament catòlic, però no deixa de ser raonable, que el cristià no entengui que l'actuació de l'Esperit comença i acaba en ell mateix, sinó que obri els ulls a tot allò que l'Esperit ha anat dient a les esglésies al llarg de vint segles. L'autor ho té en compte citant sempre en positiu tota la tradició cristiana, des dels antics Pares fins als nostres dies. De tota manera, les aportacions postbíbliques les utilitza com a simple «comentari» o «reflexió» sobre allò que diu l'Espectura: no les hi sobreposa mai.

En aquest sentit és admirable l'homenatge que l'autor (sense ser pròpiament del «ram») ret a l'exegesi «professional», exercida pels anomenats «biblistes». No es tracta tanmateix d'un seguiment «a ulls clucs», precisament perquè els comentaristes són molts i no sempre diuen el mateix. Entre dues opinions expressades per biblistes, es decideix per la que més el convenç (concretament, la que més lliga amb la seva fe).

En resulta que la primera font d'informació són els Evangelis sinòptics, escrits a partir de tradicions que ja tenien cara i ulls en els primers anys cinquanta, en vida dels qui havien seguit Jesús més de prop. D'aquelles mateixes dates és la Primera de Pau als Tessalonicencs. L'autor dedica algunes pàgines a mostrar com Pau té, de manera prou clara, la mateixa fe en Déu, en Crist i en l'Església.

Entrant en matèria, l'autor parla de Joan Baptista abans de parlar de la infància de Jesús, per subratllar el paper de l'Esperit, que completa, sense contradir-ho, allò que exposa l'Antic Testament.

En els Evangelis de la Infància, hi descobreix una colla de temes de teologia (o de vivència cristiana) que ens allunyen de tota obsessió unilateral: els veu

tots ells com a comentaris del *Magnificat*, per després dir-nos que el *Magnificat* és tot ell inspirat en l'Antic Testament. Però no és menys contundent a l'hora de dir-nos que «el pare de Jesús és solament el Pare del cel; no pas Josep».

Passa tot seguit a l'inici de l'Evangeli de Marc, on veu tot el missatge de Jesús, però també la seva capacitat de confrontació i de crisi.

En el Sermó de la Muntanya, hi veu especialment les Benaurances, amb una certa prevenció vers l'afegitó de Mateu («pobres *en l'esperit*», quan Lluc té «pobres», i prou). En l'afegitó hi veu una «benedicció específica per a aquells... que es fan pobres amb els pobres i entre els pobres».

Segueix un capítol sobre les paràboles, agrupades com a quaranta-tres, incloent-n'hi tres de Joan. Els grans temes són la identificació entre Jesús i el pròisme i l'observació general que «tot és paràbola».

El capítol següent, sobre «Sentències de Jesús», es distingeix per les moltes subdivisions, segons les coincidències entre evangelistes (donant una certa prioritat a Lluc) i després segons temes, que serien la misericòrdia, la missió i l'escatologia present i futura. Acaba amb unes consideracions ben raonades sobre la possible aportació de l'Evangeli de Tomàs

Quant als miracles, dóna la versió de qui creu en Déu creador i sap valorar el gruix d'afirmació en els diversos relats: no s'exclou el miracle però tampoc no s'exclou la llegenda.

Parlant de l'Eucaristia (amb especial referència a Joan 6), en subratlla la presència viva del misteri, però també l'impuls a traduir-lo en la vida pràctica.

La mort de Crist apareix com un misteri d'amor del Fill *i del Pare*: no sols del Fill, com deien alguns, presentant el Pare com aquell que *exigeix* una satisfacció.

Quant a la resurrecció de Crist, ja hem subratllat que l'autor parteix d'un principi fonamental per a la fe: que Crist viu realment i ho va demostrar als deixebles amb signes convincents. També subratlla que, en les aparicions, els deixebles no devien veure el mateix «cos espiritual» de Crist, que pertany a l'esfera divina, sinó «els signes peculiars que la llibertat del Fill de Déu es dignà emprar per a significar el seu cos espiritual». Del text de Rovira, no tothom en deduirà que els «signes» donats per Déu poguessin prendre la forma d'un jardiner, d'un vianant que es troba pel camí, d'un Jesús que menja i mostra les ferides dels claus. Però l'autor accepta certament que totes les aparicions autèntiques (de l'Antic i del Nou Testament) han comportat elements sensibles, i així podia fer-ho Jesús ressuscitat, adaptant-se a la comprensió d'aquella gent senzilla. Queda clar tanmateix que, sense la llum espiritual, res de sensible no portaria a la fe en Jesús.

En aquest sentit voldria mostrar la meua incomoditat davant una frase de sant Tomàs, citada per l'autor: que les aparicions fossin *fides oculata*. Potser no he entès bé sant Tomàs, però jo diria que *formalment* les aparicions no són expressió de la fe, sinó allò que Déu fa per provocar-la.

Deixant a part aquest petit detall, considero molt útils totes les reflexions de mossèn Rovira sobre Crist ressuscitat, com, en general, tot el que diu en el seu llibre.

Jordi SANCHEZ BOSCH

Isaac GONZÁLEZ MARCOS, *Santo Tomás de Villanueva 450 aniversario de su muerte*. Madrid, Centro Teológico San Agustín 2005. 468 p.

Actas de las VIII Jornadas Agustinianas celebradas en Guadarrama (Madrid) los días 12 y 13 de marzo de 2005, en ocasión del 450 aniversario del traspaso del obispo agustino santo Tomás de Villanueva (1486-1555). En las Jornadas se enmarcó la figura del prelado en el contexto histórico que configuró su vida y, obviamente, se trataron las facetas más sobresalientes de la biografía de Tomás de Villanueva (cargos desempeñados en el gobierno de la Orden, labor docente como profesor en los escolasticados agustinos, predicador y catequista, maestro de la vida espiritual, obispo de Valencia, etc.). Se ofrece un estudio, muy sugerente, debido al padre Antonio Iturbe sobre los temas iconográficos tomasinos (p. 153-224). Se añade una bibliografía completa sobre santo Tomás de Villanueva en las páginas 397-468, debida a la pericia de Rafael Lazcano, en la cual se recopilan 817 trabajos.

A.S.T.

Un formulari i un registre del bisbe de València En Jaume d'Aragó (Segles XIV). Ed. de M. Milagros Cárcel Ortí, Universidad de Valencia 2005. 439 p.

En esta obra de diplomática histórica eclesiástica, la editora, curtida en estos trabajos de paciencia benedictina, pues ya publicó sobre el registro de colaciones y las visitas pastorales de la diócesis de Valencia en el siglo XIV, nos presenta y edita un formulario y registro del tiempo del obispo de Valencia Jaume de Aragón (1369-1396). El primero se guarda en la sección de manuscritos de la Biblioteca de Catalunya, en Barcelona, y el segundo en el archivo particular del barón de Llaurí, en Valencia, ambos procedentes del antiguo archivo episcopal valentino. El formulario es una selección parcial de documentos elegidos en función de su tipo y no de su importancia; en cambio, el registro aporta documentos y datos y nombres interesantes de aquellos años. La mayor parte de los documentos están escritos en latín y algunos en valenciano. Los del formulario tienen varias manos, las del notario Lluís de Fenollosa y de sus ayudantes. La mayor parte de ellos, como los del registro, se refieren a la colación de beneficios y capellanías, letras testimoniales, licencias para recibir órdenes sagradas, para pedir limosnas a favor de hospitales, santuarios e iglesias dentro y fuera de la diócesis, licencia para recibir sepultura eclesiástica, certificado de haber estado cautivo de los moros, de ser o no ser conversos, etc.

En la introducción, la editora recoge un breve recorrido historiográfico sobre los formularios y registros, hace un estudio diplomático de la *littera* episcopal, una descripción codicológica y paleográfica de los dos libros, indicando los criterios de la edición, siglas y bibliografía temática muy abundante.

Luego aporta el registro de la documentación del formulario y del registro, juntamente con el texto del *Formularius litterarum*, los textos de colación de

beneficios, e índices onomástico y toponímico. En total, aporta unos trescientos documentos inéditos, muy interesantes para conocer el funcionamiento de la curia episcopal valenciana en aquellos años del siglo XIV, con los nombres de sus oficiales de la chancillería episcopal, como los vicarios generales, provisos, procuradores del obispo, escribanos, etc., y de los miembros de la casa y corte del obispo. Estos formularios episcopales valencianos se hicieron a semejanza de los de las chancillerías reales españolas de Aragón, Castilla y Navarra, ya publicados, que a su vez se tomaron modelo de los de la chancillería pontificia del siglo XIII.

Creemos que debería haberse extendido más en referir las actividades del episcopado de Jaime de Aragón para tener una visión completa de sus realizaciones pastorales, e incluir un índice temático. Con todo, debemos felicitar calorosamente a la editora por este trabajo interesantísimo para conocer la diplomática episcopal y eclesiástica valenciana de la época, que permite ilustrar los procedimientos de composición usados en Valencia en el último cuarto del siglo XIV, similares a las otras curias episcopales de la Corona de Aragón.

E. ZARAGOZA

Quixot IV Centenari (1605-2005). Edicions del Quixot a la Biblioteca Pública Episcopal. Jornada Cervantina. Presentació de Jaume Aymar i Ragolta. Barcelona, Facultat de Filosofia de Catalunya 2005. 101 p.

Actas de la Jornada Cervantina celebrada el 23 de abril de 2005 en la sala de lectura de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona. Contiene un estudio sobre el origen y difusión del papel y del libro impreso (a cargo de J.M. Martí Bonet y P.J. Figuerola en p. 13-24), seguido de un estudio hermenéutico sobre el tiempo narrativo y el tiempo histórico en el *Quixote* (a cargo de Armando Pego, en p. 25-40) y un estudio sobre el impacto de la lectura del *Quixote* en algunos filósofos del siglo XX (a cargo de Andreu Grau en p. 41-58). Finalmente, se ofrece un catálogo de las 36 ediciones del *Quixote* conservadas en los fondos de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona (años 1730-2004) a cargo de las bibliotecarias Isabel de Colmenares e Immaculada Guzmán. Contiene índice de nombres y acertadas reproducciones facsimilares en las páginas 66-92.

V.S.

Stanley G. PAYNE, *El catolicismo español*. Traducción de P. Elías y Cristina Pagés. Barcelona, Planeta, 2006. XIX+384 p.

Els cristians atrapats en la guerra civil del 1936-39, que –simplificant– podrien considerar-se llavors el bloc del catolicisme «español», encarnaven dues

postures ideològiques contraposades. La majoritària, avui considerada l'equivocada, compartida pels vencedors militars i una gran part de la jerarquia episcopal, que aviat degenerà en la inacabable dictadura franquista, i la minoritària, ara considerada encertada, que es traduï, per exemple, en l'exili fins a la mort del cardenal Vidal i Barraquer i en el sortós, pero potser massa tardà, esclat doctrinal del Concili Vaticà II.

L'historiador nordamericà S.G. Payne, per escriure el present llibre va ubicar-se d'entrada a una de les dues posicions, opció que transforma força allò que hauria de ser un llibre d'història en una mica llibre de tesi. Altrament no s'explica, si no és per exercir pressió subliminar, que la primera fotografia que hi surt, tot just quan s'explica el confús context visigòtic del segle IX, sigui la d'un dictador Franco marcialment genuflectat (19). Tan còmicament desplaçat allà com rebaixada, quasi al final de l'obra, una tan sobrerera com llagotera adulació a la identitat i al compromís catòlics d'Aznar i la seva esposa, Ana Botella (327,331).

Llibre de títol rotund, indicatiu que l'autor en escriure'l es proposava un objectiu ambiciós, s'havia publicat ja l'any 1984, i ara es reedita «*augmentado y puesto al día*», suposada millora que no comporta recentrar enfocaments. La incorporació d'anècdotes tan recents com la condemna vaticana de Maciel, la madrilenya votació de rebuig a Rouco o la corona d'espines de Carod, potser sí que permet tornar a fer constar que es tracta d'una altra primera edició, però no pas per haver redreçat l'orientació.

Payne parteix de la idea clara i neta de l'Espanya catòlica una del temps de la reconquesta contra els mahometans, punt de partença que li simplifica molt la feina i la qüestió a estudiar, i no d'una vera fotografia de l'Espanya real, estat heterogeni i artificial, format per agregacions atzaroses i agressions polítiques, per pressions econòmiques i opressions militars d'uns sobre uns altres.

Una història equànime del «catolicisme espanyol» hauria de fer constar, d'entrada, que no tots els «espanyols» s'han sentit espanyols de la mateixa manera, i que no tots els catòlics, ho han estat amb idèntic fervor. Que la pretesa unitat d'Espanya, fins assumida l'exclusiva base religiosa que li atribuïa Menéndez y Pelayo, ben interessadament aprofitada per tota casta de governs centrals, no ha estat sempre resultat de lliures decisions dels ciutadans, sinó conseqüència d'imposicions aplicades des de les altures, sovint per força i «sin que se note el cuidado».

Una investigació seriosa no pot ignorar –ni intentar fer ignorar– que sota la capa d'uniformitat confessional catòlica hi ha –dins el perímetre peninsular i territoris adjacents– realitats terrenals, socials o culturals molt distintes per tarannàs i tradicions, com oportunament havien fet notar Miquel d'Esplugues o Carles Cardó. Formen part de l'actual estat espanyol territoris –com el que Payne quasi per sistema anomena «*nordeste*»– que han estat agredits i territoris que han estat agressors; llengües que han estat perseguides i llengües que han estat imposades; nacions que han estat negades i nacions sobrealimentades; diòcesis que han tingut pastors propers i diòcesis castigades amb bisbes enviats des de lluny amb consignes de subjugar...

Payne ha connectat o sintonitzat amb un sector, sense adonar-se que no era

l'únic a registrar. Hi ha sectors ideològics, geogràfics o culturals molt allunyats del que ell ha triat o que senzillament no hi tenen res a veure. Payne no els ha conegut o els ha volgut ignorar perquè li trencarien l'esquema fàcil del llibre i li complicarien molt cada explicació puntual.

Un llibre sobre el catolicisme espanyol hauria de començar per reconèixer que no hi ha hagut un tal pretès catolicisme compacte de la dita Espanya, sinó un gran pluralisme. Aquest esbiaixat enfocament inicial condiona tota l'obra i porta a desequilibris, exageracions o omissions que es detecten en nombrosos punts de detall. Per exemple, en la implícita justificació de les dues dictadures del segle xx. Afirma que Primo de Rivera va ser «favorable» a l'Església (167) i, en lloc de constatar que va perseguir la llengua i la cultura catalanes i que l'episcopat català va oposar-s'hi, camufla la seva responsabilitat de dictador i deixa entendre que la persecució va venir sola, com pluja caiguda del cel, sense intervenció del seu govern, i que aquesta acció repressiva va ser a més recolzada pels catòlics i aplaudida per l'episcopat espanyol no català. Bonica manera d'impedir de poder entendre, amb frase de formulació recargolada, que el govern de Primo va ser opressor (196).

Respecte al dictador Franco, en lloc de reconèixer els seus crims i destacar la implacable prohibició de tota mena de drets i llibertats a gairebé dues generacions de ciutadans, gravíssims delictes d'ètica precristiana, Payne ho justifica i en dissimula l'enormitat, n'elogia la política i gosa qualificar aquella època de «*la más asombrosa restauración*» (305) cristiana. I enganya quan redueix la prohibició d'usar el català als sacerdots (240), quan va ser privada de la seva llengua tota la població. Recull que en època franquista es publicaven vuit diaris catòlics (280), però no quantes publicacions guillotina el dictador.

No constata que Felip V va decretar amb obstinació destruir la nació catalana (88) i d'altres, i potser és que tampoc mai abans no havia fet esment ni tan sols insinuat que a la península coexistien diverses nacions, amb inclusió del bisbat d'Elna i la complexitat de la Catalunya Nord. Com que no diu res de Tarragona com a seu primada, sempre sota permanents ventades de liquidació, el lector rep la impressió que Toledo ha estat únic primat indiscutit. No es fa constar la pluralitat de regnes, de primats, ni de llengües vives, excepte per esmentar que la primera versió de la Bíblia va publicar-se en català a València i que Ramon Llull passa per ser-ne el creador. No existiria la Renaixença catalana (138-9), ni la influència que van tenir-hi els cristians, tot i aparèixer com a generosa concessió el nom sol de Verdguer (140).

Del bisbe Morgades no s'indica que va introduir a Espanya la devoció al Sagrat Cor amb la revista *El Mensajero* (144), la seva relació amb Lleó XIII (163), però ni tampoc el gravíssim episodi dels atacs despietats que va rebre al congrés i al senat de Madrid per haver recomanat l'ús de la llengua pròpia en la predicació i la catequesi. Hi apareix Silvela, un dels polítics atacants, però no pas relacionat amb aquell avergonyidor debat, sinó per un quasi insignificant afer relatiu a l'espectacle *Electra* (172-3).

També haurien de constar i s'ometen referències al sonat cas del bisbe Marcelo a Barcelona, a la Caputxinada del 1966, al tancament a la parròquia de Maria Mitjancera, a la singular vibració pel Vaticà II a Catalunya, al papa Sil-

vestre i l'eventual relació amb Ripoll (33), a les gestions de Vidal i Barraquer per evitar la confrontació civil del 1936.

Són errors de concepte afirmar que el gallec Celestino Pazos era català (154), que el laic Ramon Llull –xovinistament titllat d'espanyol– havia estat frare (46), assegurar encara que morís màrtir i inventar-se que la revista internacional especialitzada en lul·lisme es publica en castellà (46) o mantenir en vigència la Unió Soviètica (24). Entre els errors de traducció recollim «misionarios» per *misioneros* (329), «canónigos» per *canónicos* (330) o impropietats de llenguatge, com referir-se a un freqüent «evangelismo», a les «dos esencias de Cristo» (15), a «tomar los votos sacerdotales» (93) o a «escoba ancha» (57). Adduir com a gran argument de sociologia religiosa la xifra d'afiliats a les Congregacions Marianes (214) és una perla preciosa d'arbitrarietat.

Al costat d'oblits importants o potser essencials, el llibre de Payne acull exageracions o redundàncies inexplicables, com esmentar cinc vegades seguides el *camino* dels neocatecumenals (329-330), reiterar quatre vegades que *El Debate* era el millor de tots els diaris (184, 186, 198, 211), fer sortir Rouco en tres fotografies (317, 333) quan Torras i Bages o Vidal i Barraquer no surten en cap, repetir per duplicat que l'Opus Dei va esdevenir la «primera» prelatura (252 i 302), o dictaminar, amb solemnitat de plural majestàtic, que la frustrada reelecció de Rouco fou una «sorpresa de todos» (333, 335).

D'un historiador estranger es voldria esperar objectivitat en la narració i imparcialitat en l'explicació. Payne no se n'ha sortit. Ha quedat atrapat en un dels dos bàndols, sense proporcionar una síntesi vàlida per a tothom. La predilecció passable en un assaig interpretatiu no és admissible en una història. Payne cita, en un punt determinat del seu llibre, la següent frase de Ford: «*Como muchas otras ideas extranjerias sobre España, ésta resultaba en apariencia plausible, pero era, de hecho, completamente errónea*» (120). Se li podria aplicar tota la cita, pero no seria veritat que la seva visió del catolicisme «español» sigui absolutament errònia. Només parcialment.

ÀLVAR MADUELL